

ΓΕΡΑΣΙΜΟΥ ΚΟΝΙΔΑΡΗ
ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

Η Β' ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΗ ΣΥΝΟΔΟΣ (381)
ΘΡΙΑΜΒΟΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ
ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ († 378)

ΑΝΑΤΥΠΟΝ ΕΚ ΤΗΣ «ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ»
(Τόμ. ΝΕ' [1984], τεύχ. Α', σελ. 55-81)

ΑΘΗΝΑΙ 1984

Η Β' ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΗ ΣΥΝΟΔΟΣ (381)
ΜΕΤΑΘΑΝΑΤΙΟΣ
ΘΡΙΑΜΒΟΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ
ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ († 378)

ΓΕΡΑΣΙΜΟΥ ΚΟΝΙΔΑΡΗ
ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

Η Β' ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΗ ΣΥΝΟΔΟΣ (381)
ΘΡΙΑΜΒΟΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ
ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ († 378)

ΑΝΑΤΥΠΟΝ ΕΚ ΤΗΣ «ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ»
(Τόμ. ΝΕ' [1984], τεύχ. Α', σελ. 55-81)

ΑΘΗΝΑΙ 1984

Η Β' ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΗ ΣΥΝΟΔΟΣ (381)
ΘΡΙΑΜΒΟΣ* ΤΗΣ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ
ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ († 378)**

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Βασίλειος ὁ Μητροπολίτης —οὐχὶ Ἀρχιεπίσκοπος— Καισαρείας τῆς Καππαδοκίας, εἰς τῶν τριῶν μεγάλων Καππαδοκῶν θεολόγων καὶ οἰκουμενικῶν πατέρων τῆς πνευματικῆς ἀκμῆς τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας τοῦ Δ' αἰῶνος, εἶναι πράγματι εἰς ἀπὸ τοὺς ὀλιγίστους ἄνδρας τῆς παγκοσμίου ἱστορίας, βεβαίως ὅχι μόνον τῆς Ἐκκλησίας, οἱ ὅποιοι νέοι ὄντες ἀνεγνωρίσθησαν ὡς μεγάλοι, διότι ἤσκησαν ὄντως μεγίστην πνευματικὴν καὶ ἠθικὴν ροπὴν ἐπὶ τῶν συγχρόνων καὶ τῶν μεταγενεστέρων γενεῶν.

Ὑπῆρξε δὲ πράγματι καὶ ὠνομάσθη Μέγας πατὴρ τῆς Οἰκουμενικῆς Ἐκκλησίας ὅχι ἀπλῶς ἕνεκα τῶν συγγραφῶν αὐτοῦ¹, ἀλλὰ καὶ τοῦ γεγονότος, ὅτι ὑπῆρξε διδάσκαλος τῆς Ὁρθοδοξίας, ὡς καιρίου χαρακτηριστικοῦ τῆς ἐνότητος τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας. Πρέπει δὲ νὰ προστεθῇ, ὅτι ἀνεδείχθη Μέγας τῆς Οἰκουμενικῆς Ἐκκλησιαστικῆς Πολιτικῆς ἱεροφάντης, ἴσως ὁ πρῶτος μετὰ τὸν πρῶτον μέγαν Ἀπόστολον τῆς Οἰκουμένης, τὸν θεῖον Παῦλον. Ὑπῆρξε, λοιπόν, καὶ ἀνεγνωρίσθη διδάσκαλος τῆς Οἰκουμενικῆς Θεολογίας. Εἶναι κρῖμα ὅτι ἀπέθανε νέος, μόλις 49 ἐτῶν, τὸν Δεκέμβριον τοῦ 378 καὶ ἐκηδεύθη τὴν 1ην Ἰανουαρίου τοῦ 379.

Ἔχουν γραφῇ τόσον πολλὰ περὶ τοῦ μεγάλου τούτου ἀνδρὸς τῆς Ἐκκλησίας τῆς κρίσεως διὰ τὴν ἱστορίαν καθόλου τῆς Οἰκουμένης ἐποχῆς τοῦ Δ' αἰῶνος, ὥστε εἶναι πρόβλημα δι' οἷονδῃποτε θεολόγον ἢ ἱστορικὸν νὰ κάμῃ νέας πρωτοτύπους παρατηρήσεις καὶ νὰ διατυπώσῃ νέας σκέψεις καὶ ιδέας, δυναμένας ν' ἀποτελέσουν νέαν συμβολὴν εἰς τὸν βίον τοῦ Μ. Βασιλείου. Ἡ γνωριμία ὅμως τοῦ οἰκουμενικοῦ ἔργου του, ὅπως τὴν ἔζησα ἀναγινώσκων πρὸ 14 ἐτῶν ὅλας τὰς ἐπιστολάς του καὶ ἔγραψα πραγματεῖαν ὑπὸ τὸν τίτλον «Ὁ Μέγας Βασίλειος πρότυπον Οἰκουμενικοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ

* Ὁ πλήρης τίτλος εἶναι : «Μεταθανάτιος θρίαμβος».

** Ἡ παρούσα μελέτη ἀπηγγέλθη εἰς τὰς ἐορτὰς τῆς 1600ῆς ἀμφιετηρίδος τῆς Β' Οἰκουμενικῆς Συνόδου (1981).

1. Κατὰ τὸν ἐκκλησιαστικὸν ἱστορικὸν Θεοδώρητον Κύρου 4,16 (P.G. 82, 1160).

‘Ηγέτου»² καὶ δὴ καὶ ἐν τῷ πλαισίῳ τῆς Γενικῆς Ἑκκλησιαστικῆς Ἱστορίας τοῦ Δ’ αἰῶνος, μοῦ ἐπιτρέπουν νὰ δώσω τοῦλάχιστον καθαρότητα καὶ ἔμφασιν εἰς μίαν βαρυσήμαντον πλευρὰν τῆς δράσεώς του, ἀληθῶς οἰκουμενικῆς, ἡ ὁποία ἀφορᾷ εἰς τὴν στερέωσιν τῶν θεμελίων τῆς Καθολικῆς Ἑκκλησίας, δράσεως ποικίλης ἐν τῷ μέσῳ ἐνὸς ἀγῶνος τρομεροῦ, ἀφορῶντος εἰς ὑπαρξιακὸν θέμα τῆς Ἑκκλησίας, ἥτοι τὴν λύσιν τοῦ προβλήματος τοῦ ἀκριβοῦς καθορισμοῦ τοῦ Τριαδικοῦ Δόγματος καὶ τῆς ἐν αὐτῷ θέσεως τοῦ ἱστορικοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὡς Θεοῦ καὶ Σωτῆρος καὶ Ἰδρυτοῦ τῆς Ἑκκλησίας, ἀδιανοήτου βεβαίως ἐκτὸς τῆς ἐνότητος τῆς Τριάδος, τουτέστι τοῦ ἐνὸς καὶ μόνου ἀποκαλυφθέντος Θεοῦ τῆς χριστιανικῆς θρησκείας καὶ τοῦ θελήματος Αὐτοῦ. Τὸ δόγμα τοῦτο ἀφορᾷ καὶ εἰς τὸ κέντρον τῆς ἐνότητος τῆς Καθολικῆς Ἑκκλησίας ἐν τῷ θείῳ λόγῳ καὶ τοῖς μυστηρίοις. Ἐδῶ πρέπει νὰ σημειώσω ἐπιπροσθέτως, ὅτι αἱ αἰρέσεις τοῦ Δ’ αἰῶνος ἀπετέλουν θανάσιμον κίνδυνον τῆς Ὁρθοδοξίας τῆς Καθολικῆς Ἑκκλησίας, βασιζομένης εἰς τὴν ἱστορικὴν ἐν Χριστῷ Ἀποκάλυψιν καὶ παράδοσιν, ἀποστολικὴν καὶ ἐκκλησιαστικὴν, τριῶν καὶ ἡμίσεος αἰώνων. Εἰς τὴν ἀπαλλαγὴν τοῦ ἀπὸ τὸν μέγιστον κίνδυνον ἡ συμβολὴ τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, μετ’ ἐκείνην τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου, ὑπῆρξε μεγίστη. Εἶναι ἀδιανόητος ἡ Ἑκκλησιαστικὴ Ἱστορία τοῦ Δ’ αἰῶνος καὶ δὴ καὶ τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων Β’, Γ’ καὶ Δ’, ἔτι δὲ καὶ τῆς Ζ’ χωρὶς τὴν συμβολὴν τοῦ μεγάλου ἀνδρός. Εἰς τὸν μέγαν κίνδυνον, τὸν ὁποῖον διέτρεξεν ἡ Ἑκκλησία πρέπει νὰ ἐπισημανθῇ ἡ σπουδαιότης τοῦ Ὁρθολογισμοῦ τῶν Ἀντιοχείων εἰς τὴν Χριστολογία, διότι ἐγέννησε τὰς αἰρέσεις. Ὁ Ὁρθολογισμὸς αὐτὸς πρέπει νὰ ἐρευνηθῇ, διότι ὑπῆρξεν ἀσυνήθως ἰσχυρὸς.

Ἡ οἰκουμενικὴ δρᾶσις τοῦ Μεγάλου Βασιλείου συνδυάζει τὴν ὀρθὴν διατύπωσιν τοῦ δόγματος μετ’ τὴν συνεργασίαν τῶν λοιπῶν Καππαδοκῶν καὶ τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου. Ἡ οἰκουμενικὴ δρᾶσις τοῦ Βασιλείου ἀρχίζει εὐθὺς μετὰ τὸ 360 καὶ καλύπτει τὰ 13 τελευταῖα ἔτη τῆς ζωῆς τοῦ μεγάλου τῆς Ὁρθοδοξίας θεολόγου, τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου.

Ἡ διατύπωσις τοῦ σήμερον προβαλλομένου θέματος δι’ ἱστορικῶν τινων παρατηρήσεων, ἀπόψεων καὶ συμπερασμάτων, ἐκ τῆς νέας ἐρεῦνης τῶν ἐπιστολῶν, εἶναι ἡτιολογημένη. Ἐρωτᾶται: Ποία ὑπῆρξεν ἡ ὅλη συμβολὴ καὶ διατί ἦτο ἀποφασιστικὴ διὰ τὴν σύγκλησιν τῆς Οἰκουμενικῆς Συνόδου ἡ ποικιλιωτάτῃ δρᾶσις τοῦ Μεγάλου Βασιλείου εἰς τὴν Ἀνατολὴν καὶ τὴν Δύσιν, διὰ τὴν θεολογικὴν καὶ ἱστορικὴν προπαρασκευὴν τῆς συγκλήσεως Οἰκουμενικῆς Συνόδου, ἡ ὁποία συνῆλθε μετὰ τὸν θάνατόν του, ὡς Γενικὴ Σύνοδος ἐν Κωνσταντινουπόλει τὸ 381 καὶ ἤρχισε ἀπὸ τὸ 382 (τοπικὴ Σύνοδος ἐν Κωνσταντινουπόλει) ἀναγνωριζομένη ὡς Β’ Οἰκουμενικῇ;

2. Ἐν σύντομον κείμενον συνέταξα καὶ ἀπήγγειλα ὡς λόγον εἰς τοὺς Τρεῖς Ἱεράρχας τὴν 30ὴν Ἰανουαρίου 1966 εἰς τὴν Μεγάλῃν Αἴθουσαν τῶν Τελετῶν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Τοῦτο ἐδημοσιεύθη μετ’ τὸν αὐτὸν τίτλον ὑπὸ τοῦ Πανεπιστημίου.

Ἡ ἱστορία τῶν 55 ἐτῶν μεταξὺ τῶν δύο συνόδων Νικαίας-Κων/πόλεως ὑπῆρξεν ἀληθῶς δραματικὴ διὰ τὴν Καθολικὴν Ἐκκλησίαν καὶ διὰ τὴν ζωὴν τῶν ἡγετῶν τῆς Ὁρθοδοξίας μὲ πρῶτον τὸν πεντάκις ἐξορισθέντα Μέγαν Ἀθανάσιον καὶ ἔπειτα τὸν Μέγαν Βασίλειον, τὸν Γρηγόριον τὸν Θεολόγον, τὸν ἀδελφὸν τοῦ Βασιλείου Γρηγόριον τὸν Νύσσης καὶ τὸν Μεγάλον, ἐπίσης, ἐκκλησιαστικὸν πολιτικὸν τῆς Ἀνατολῆς, Μελέτιον Ἀντιοχείας, τὸν προεδρεύσαντα τῆς Β' Οἰκουμενικῆς Συνόδου. Οὗτος ἀπεβίωσε, δυστυχῶς, κατὰ τὸ διάστημα τῶν πρώτων ἐργασιῶν τῆς Οἰκουμενικῆς ταύτης Συνόδου³.

Εἰς τὸ πρόβλημα τῆς θεότητος τοῦ Σωτῆρος, ἡ ὁποία θεότης ἦτο νοητή, πλήρης καὶ μόνον ἐν τῇ Τριάδι, ἡ συμβολὴ τοῦ Μ. Βασιλείου καὶ τῶν Καππαδοκῶν ὑπῆρξε μεγάλη, ἀφοῦ, εὐτυχῶς, διὰ τῆς ἐν Νικαίᾳ ἀποδοχῆς τοῦ ὅρου Ὁ μ ο ο ὁ σ ι ο ς ἐλύθη τὸ καίριον πρόβλημα τῆς θεότητος τοῦ Χριστοῦ ἐν τῇ Τριάδι. Ὁ ὅρος Ὁ μ ο ο ὁ σ ι ο ς σημαίνει ταυτούσιος πρὸς τὸν Πατέρα, ἀλλ' ἐν ἰδίῳ προσώπῳ ἐν τῇ Τριάδι. Κατ' αὐτήν, τὴν αὐτὴν ἐποχὴν, τὸ πρόβλημα τῆς θεότητος τοῦ Ἰησοῦ μετεφέρθη καὶ εἰς τὴν διδασκαλίαν περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ὑπὸ τοῦ Μακεδονίου ἐπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῶν ὁπαδῶν του, κληθέντων Πνευματομάχων. Διὰ τὴν νίκην καὶ τὸν θρίαμβον τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας τοῦ Δ' αἰῶνος εἰς τὰ δογματικὰ ζητήματα καὶ δὴ καὶ εἰς τὸ τρίτον πρόβλημα, τὸ Χριστολογικόν, ὅπως τὸ ἔθεσεν ὁ Ἀπολλινάριος ὁ Λαοδικεῖας, ἡ συμβολὴ τοῦ Μ. Βασιλείου ὑπῆρξε μεγίστη διὰ τὰ θεμέλια τῆς Ὁρθοδοξίας τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας. Δὲν ἐχρειάζετο δὲ μόνον ἡ Θεολογία καὶ ἡ ἀγωνιστικότης, ἀλλὰ καὶ ἡ ἱκανότης ἐπιδράσεως ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιῶν τῆς Οἰκουμένης. Ἐχρειάζετο οἰκουμενικὴ ἐκκλησιαστικὴ πολιτικὴ, ὅπως θὰ ἐλέγομεν σήμερον, καὶ θεληματικότης. Εἰς ἀμφοτέρα διεκρίνετο ὁ Μ. Βασίλειος, παρὰ τὴν ἀσθενικότητα τοῦ σώματος. Τοῦτο δὲν εἶναι εὐλογον, τ.ἐ. ἡ ἀγωνιστικότης καὶ τὸ θάρρος, διότι οἱ αἵρετικοὶ εἶχον προσελκύσει τὴν ἰσχὺν τῆς πολιτικῆς δυνάμεως τῶν αἵρετικῶν αὐτοκρατόρων τῆς Ἀνατολῆς, μὴ δυναμένων νὰ ἐννοήσουν τὸ θεολογικὸν βάθος τῆς ὁρθῆς διατυπώσεως: τῆς ἐνότητος τῆς Τρισυποστάτου Θεότητος, ὡς τοῦ θεμελίου τῆς ἐνότητος τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας. Ἦτο τότε ἀνάγκη πλέον, μετὰ τὸ 360, νὰ συντελεσθῇ συνειδητῶς ἡ συμπλήρωσις τοῦ Συμβόλου τῆς Α' Οἰκουμενικῆς Συνόδου, τὸ ὁποῖον ἀπῆλαυε μεγίστου κύρους ἐκ μέρους τῶν Ὁρθοδόξων, δι' ὃ καὶ ἐθεωρεῖτο ἀπαραβίαστον, ἀλλ' ἔπρεπε νὰ ἐρμηνευθῇ ὀρθοδόξως. Ἡ συμπλήρωσις τοῦ Συμβόλου διὰ νέας ὀρθοδόξου διατυπώσεως καθ' ὅλην αὐτοῦ τὴν ἑκτασιν, καὶ δὴ καὶ διὰ τῆς συμπληρώσεως τοῦ τέλους τοῦ Συμβόλου, ἀπῆρτε θεολογικὴν προπαρασκευὴν καὶ κῦρος καθολικόν, διὰ νὰ γίνῃ

3. Διεσώθη ἀτυχῶς ἐν μόνον κήρυγμα τοῦ Μελετίου εἰς τὸ Πανάριον τοῦ Ἐπιφανίου, ἔκδοσις Holl, III τόμος. Πρβλ. E. Schwartz, *Zur Kirchengeschichte des vierten Jahrhunderts*, ZNTW 34 (1935), σελ. 129 καὶ 219.

δεκτη ή ιδέα τόσον τῆς ἀναγκαιότητος τῶν προσθηκῶν, ὅσον καὶ ἡ νέα διατύπωσις περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς διδασκαλίας περὶ τῶν ἐσχάτων. Ἡ Ἐκκλησία τῆς ἐποχῆς ἐκείνης (325-380 / 1) διέθετεν ἀγωνιστὰς θεολόγους πολεμίους τῶν αἵρετικῶν καὶ κυρίως τὸν Ἀθανάσιον, ἐπηρεαζόμενον καὶ ἐπηρεάζοντα τὴν Ὁρθόδοξον Δύσιν, ἡ ὁποία ἐγνώρισε καλῶς τὴν Ὁρθοδοξίαν ἀπὸ τὸν ἐξορισθέντα ἐκεῖ Μ. Ἀθανάσιον. Ὑπῆρξεν εὐτύχημα διὰ τὴν Ὁρθοδοξίαν, ὅτι ὁ Ἀρειανισμὸς διηρέθη εἰς τρεῖς μερίδας: (α) τῶν Ἀνομοίων μὲ ἡγήτην τὸν Κυζίκου Εὐνόμιον, ἥτοι τῶν ἄκρων Ἀρειανῶν⁴, (β) τῶν Ὁμοίων, κόμματος κειμένου εἰς τὸ μέσον τῶν δύο ἄκρων, ὑποστηριζόμενων ὑπὸ τοῦ σκληροῦ αὐτοκράτορος υἱοῦ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου, Κωνσταντίου (350-360), καὶ τοῦ Οὐάλεντος (364-378), καὶ (γ) τῶν Ὁμοιουσιανῶν, οἱ ὁποῖοι προσέκειντο εἰς τοὺς Ὁρθοδόξους⁵. Ἀπὸ τούτους προῆλθε τελικῶς ὁ Μελέτιος, ὁ ὁποῖος κατέστη ἐπ' ὀλίγον ἐπίσκοπος Σεβαστείας καὶ τέλος ἀρχιεπίσκοπος Ἀντιοχείας. Ἐχρειάζοντο κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην οἰκουμενικοὶ καὶ εὐστροφοὶ θεολόγοι καὶ ἐκκλησιαστικοὶ πολιτικοὶ πρὸς λύσιν ὀριστικὴν τοῦ Τριαδικοῦ καὶ λύσιν τοῦ ἀνακύψαντος σπουδαίου Χριστολογικοῦ προβλήματος, τῆς σχέσεως τῶν δύο φύσεων τοῦ ἱστορικοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς ἐνότητος τοῦ προσώπου αὐτοῦ. Ἡ ἀντιμετώπισις τῶν προβλημάτων τούτων ὑπὸ τῶν δύο Σχολῶν, μὲ τὰς ἰδιαζούσας αὐτῶν τάσεις, τῆς Ἀντιοχειανῆς τονιζούσης τὸ ἀνθρώπινον καὶ τῆς Ἀλεξανδρινῆς τὸ θεῖον ἐν Χριστῷ, ἀπῆτει χάραξιν τῆς Θεολογίας τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας. Ἐν τῷ μέσῳ τῶν δυσχερειῶν ποῦ ἀντιμετώπιζεν ἡ Ἐκκλησία διετηρεῖτο καὶ τὸ Ἀντιοχειανὸν Σχίσμα (330 ἕως 415). Τοῦτο διετηρήθη, ἔνεκα τοῦ σφάλματος τῆς Δύσεως, ἡ ὁποία παρέσυρε καὶ τὸν Μ. Ἀθανάσιον. Ὁ τελευταῖος ἀνεγνώρισε τὴν μικρὰν ὁμάδα τῶν ὁπαδῶν τοῦ ἀποβιώσαντος ἐν ἐξορίᾳ (330 μ.Χ.) Εὐσταθίου Ἀντιοχείας, ὁπαδοῦ τῆς Νικαίας, ἡ ὁποία διηυθύνετο ὑπὸ τοῦ Παυλίνου, ἀλλ' ἔτεινε πρὸς τὸν Μοναρχιανισμόν. Ὁ Παυλῖνος ἐχειροτονήθη ἀντικανονικῶς Ἀντιοχείας ἀπὸ τὸν ἐκ Δύσεως προσελθόντα Λουκίφερ, ἐπίσκοπον Καλάρεως, τὸ 362 καὶ παρὰ τὸ γεγονός ἐτι κατὰ τὸ ἔτος ἐκεῖνο ἡ σημαντικὴ τοπικὴ Σύνοδος τῆς Ἀλεξανδρείας ὄχι μόνον ἡρμήνευεν εὐστρόφως τὸ Ὁμοούσιον ἀλλὰ καὶ πρακτικῶς ἔφερε πλησίον τοὺς μετριοπαθεῖς Ὁμοιουσιανούς πρὸς τοὺς Ὁρθοδόξους. Ἐξ αὐτῶν προῆλθε τελικῶς ὁ Μελέτιος. Οὗτος γενόμενος Ἀντιοχείας ἀπεκάλυψεν ἑαυτὸν ὡς βαδίζοντα πρὸς τὴν Ὁρθοδοξίαν. Ὅθεν, θὰ ἔπρεπε πρὸς αὐτὸν «τὸν ἀνθρωπὸν τοῦ Θεοῦ», ὅπως τὸν ἐχαρκτηρίζεν ὁ Μ. Βασί-

4. Πρβλ. G. Krüger, *Handbuch der Kirchengeschichte*, τ. 1, Tübingen 1923.

5. Πρβλ. διὰ τὰ καθ' ἑκάστα τῶν μερίδων τῶν Ἀρειανῶν ἐκτὸς τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας τοῦ Βασιλείου Στεφανίδου (1959) καὶ τὴν ἡμετέραν Γενικὴν Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν, Ἐν Ἀθῆναις 1957², καὶ τοῦ Παναγιώτου Χρήστου, Ὁ Μέγας Βασίλειος, Θεσσαλονίκη 1978, σελ. 103 κ.έ.

λειος, νὰ ἐνωθοῦν οἱ ὀλίγοι ὀπαδοὶ τοῦ Παυλίνου. Προσωπικὴ δυσαρέσκεια τοῦ Μ. Ἀθανασίου, ἐλθόντος εἰς Ἀντιόχειαν, συνεργαζομένου μὲ τὴν Δύσιν, μὴ γνωρίζουσιν τὸ δρᾶμα τῶν Ἐκκλησιῶν τῆς Ἀνατολῆς, συνέβαλεν, ὥστε νὰ μὴ ἀρθῇ τὸ Ἀντιοχειανὸν Σχίσμα, ἐφ’ ὅσον δὲν ἠνώθησαν οἱ πάντες ὑπὸ τὸν Μελέτιον, τὸν δεύτερον μέγαν ἐκκλησιαστικὸν πολιτικὸν τῆς Ἀνατολῆς. Οἱ ἔπαινοι ποῦ ἀφιερώνει εἰς αὐτὸν ὁ Μ. Βασίλειος καὶ ἡ συνεργασία ἀμφοτέρων καὶ τελικῶς ἡ μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Βασιλείου χρησιμοποίησις τοῦ ἀνδρὸς ὑπὸ τοῦ Μ. Θεοδοσίου, ὀρισθέντος τὸ 379 Αὐγούστου τῆς Ἀνατολῆς ὑπὸ τοῦ Γρατιανοῦ Αὐγούστου τῆς Δύσεως, εἶναι ἡτιολογημένοι. Ὁ Μ. Θεοδόσιος ἐβαπτίσθη ἐν Θεσσαλονίκῃ τὸ 380 ὑπὸ τοῦ ὀνομαστοῦ μητροπολίτου Ἀχολίου, ὁ ὁποῖος φαίνεται νὰ ὑπῆρξε σπουδαία προσωπικότης τῆς ἐποχῆς καὶ συνεργὸς εἰς τὴν Β’ Οἰκουμενικὴν Σύνοδον. Ἡ θεολογικὴ προπαρασκευὴ ἡ γενομένη ὑπὸ τῶν τριῶν Καππαδοκῶν καὶ τοῦ Διδύμου τοῦ Τυφλοῦ συνέβαλεν εἰς τὸν θρίαμβον τῆς Ὁρθοδοξίας εἰς τὴν ἐν λόγῳ Σύνοδον⁶.

Α’

‘*Ἡ ἐπὶ τοῦ Ἰουλιανοῦ καὶ τοῦ ὀρθοδόξου Ἰοβιανοῦ ἀναβίωσις καὶ ἀναγέννησις τῆς πίστεως τῆς Νικαίας καὶ ἡ θεολογικὴ καὶ ἐκκλησιαστικὴ συντριβὴ τοῦ Ἀρειανισμοῦ διὰ τῶν Καππαδοκῶν καὶ μέχρι τῆς ἐνάρεξως τῆς Οἰκουμενικῆς Ἐκκλησιαστικῆς Πολιτικῆς τοῦ Μ. Βασιλείου.*

1. Ἡ μετὰ τὸν θάνατον τοῦ ὑποστηρικτοῦ τοῦ Ἀρειανισμοῦ σκληροῦ αὐτοκράτορος Κωνσταντίου (361) ἐπελθοῦσα μεταβολὴ εἰς τὰ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα εἶναι σημαντικὴ, διότι κατὰ τὴν βραχεῖαν βασιλείαν τοῦ ρομαντικοῦ εἰδωλολάτρου Ἰουλιανοῦ (361-363), ἐχθροῦ τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἡ δημιουργηθεῖσα σύγχυσις ὑπῆρξε χρήσιμος, διότι ἐπανῆλθον ἐξόριστοι Ὁρθόδοξοι εἰς τὰς ἑδρας των, ἐν οἷς καὶ ὁ Μ. Ἀθανάσιος. Ἐδημιουργήθησαν τότε αἱ προϋποθέσεις νὰ ὑπερνικηθῇ ὁ Ἀρειανισμός. Γεγονὸς σπουδαῖον εἶναι ἡ στερέωσις τῆς Ὁρθοδοξίας ἐν τῇ Δύσει, διὰ τῆς ἐνισχύσεως τοῦ αὐτοκράτορος Βαλεντινιανοῦ τοῦ Α’. Τὸ προηγηθὲν ἐκεῖ ἔργον τοῦ ἐξορίστου Μ. Ἀθανασίου ἐνισχύθη ὑπὸ τοῦ Ἰλαρίου τοῦ Πουατιέ.

Καὶ ἐταλαιπωρήθη μὲν ἡ Ἐκκλησία ἐπὶ Ἰουλιανοῦ, ἀλλ’ ἡ ἀνάπαυλα τῶν διωγμῶν ἡ ἐπελθοῦσα συνεπιείχ’ τῆς ἀνόδου εἰς τὸν θρόνον τοῦ ὀρθοδόξου Ἰοβιανοῦ (363-64)⁷ παρέσχεν εἰς τὴν Καθολικὴν Ἐκκλησίαν εὐκαιρίαν ἀνανεώσεως τῶν δυνάμεων πρὸς ἐπιτυχῇ ἀντιμετώπισιν τοῦ διηρημένου Ἀρειαν-

6. Βιβλιογραφικὰ ἴδε εἰς Ἐκκλησιαστικὰς Ἱστορίας Β. Στεφανίδου καὶ Γ. Κονιδάρη.

7. Παναγιώτου Χρήστου, Ὁ Μέγας Βασίλειος, Θεσσαλονίκη 1978, σελ. 103.

νισμού, τῶν Πνευματομάχων καὶ τοῦ Ἀπολλιναρισμοῦ, ἐμφανίσαντος τὸ Χριστολογικόν. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ἤρχιζεν ἡ συζήτησις, περὶ τῆς σχέσεως τῶν δύο ἐν Χριστῷ φύσεων καὶ τῆς πληρότητος τῆς ἀνθρωπίνης (ὁ Χριστὸς ἀνεγνωρίσθη εἰς τὴν Γ' ἐν Ἐφέσῳ τῷ 431 Οἰκουμενικῇ Συνόδῳ ὁμοούσιος ἡμῶν κατὰ τὴν ἀνθρωπότητα) καὶ ἐνότητα τοῦ προσώπου ἐν τῇ μιᾷ ὑποστάσει Του. Ἡ νέα Θεολογία διὰ τὸ Τριαδικὸν τῶν Καππαδοκῶν: «μία οὐσία ἐν τρισὶν ὑποστάσεσιν ἢ προσώποις» ἀπεμάκρυνε τὴν σύγχυσιν τὴν προσελθοῦσαν ἐκ τῆς διττῆς δυνατῆς ἐννοίας τοῦ ὅρου substantia = οὐσία καὶ ὑπόστασις, διότι διὰ τὸ πρόσωπον ἐχρησιμοποιεῖτο ἐν τῇ Δύσει ἡ λέξις persona.

Διὰ τὴν ἐφεξῆς ἐξέλιξιν καὶ στερέωσιν τῆς Ὁρθοδοξίας κατὰ τὴν εἰκοσαετίαν 361-381 τρία γεγονότα ἔχουν σημασίαν:

Πρῶτον, ἡ προσέλευσις εἰς τὴν Ὁρθοδοξίαν τοῦ Μελετίου ἐνθρονισθέντος ὡς Ἀντιοχείας, ὁ ὁποῖος προήρχετο ἀπὸ τοὺς Ὁμοιουσιανούς, δι' ὃ καὶ ἀποκαλυφθεὶς ὡς Ὁρθόδοξος ἐξωρίσθη. Ἦτο προσωπικότης προσκειμένη εἰς τὸν Μ. Βασίλειον, συνεδέθη δὲ τόσον μετ' αὐτοῦ ὥστε ἐδέσποσε μετὰ τὸν θάνατόν του καὶ ἐχρησιμοποιεῖτο ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Μ. Θεοδοσίου. Δεύτερον ἀποφασιστικὸν γεγονὸς ὑπῆρξεν ἡ ὑπὸ τοῦ ἐπανελθόντος ἐκ τῆς ἐξορίας Μ. Ἀθανασίου σύγκλησις τοπικῆς Συνόδου ἐν Ἀλεξανδρείᾳ, τὸ 362, καὶ ἡ προσέγγισις Ὁμοιουσιανῶν καὶ Ὁρθοδόξων διὰ νέας εὐστρόφου ἐρμηνείας τοῦ ὅρου Ὁμοούσιος τῆς Νικαίας καὶ ἡ ἐν συνεχείᾳ οὐσιαστικὴ ἐπέκτασις τῆς ἐννοίας ταύτης εἰς τὴν ὑπόστασιν τοῦ Ἀγ. Πνεύματος. Τρίτον μέγα γεγονὸς εἶναι ἡ προετοιμασία τῆς Οἰκουμενικῆς Ἐκκλησιαστικῆς Πολιτικῆς τοῦ Μ. Βασιλείου, ὁ ὁποῖος ἐτίμα τὸν Μελέτιον ἀποδειχθέντα τελικῶς ὡς τὸν πραγματικὸν ἡγέτην μεγάλου ἀριθμοῦ ἐπισκόπων τῆς Ἀνατολῆς, ὅπως τὸν βλέπομεν εἰς τὴν Σύνοδον τῆς Ἀντιοχείας τοῦ 379, ὅτε ἡγεῖτο 153 ἐπισκόπων. Εἰς τὴν πραγματικότητα ἦτο διὰ τὴν ἐποχὴν του ὁ μετὰ τὸν Βασίλειον πραγματικὸς ἡγέτης ἀσκῶν οἰκουμενικὴν ἐκκλησιαστικὴν πολιτικὴν⁸. Δύναται νὰ λεχθῇ, ὅτι οἱ δύο μεγάλοι ἐκκλησιαστικοὶ πολιτικοὶ τοῦ Δ' αἰῶνος ὑπῆρξαν ὁ Βασίλειος καὶ ὁ Μελέτιος, τὸν ὁποῖον ὁ Βασίλειος χαρακτηρίζει ἄνθρωπον τοῦ Θεοῦ σοφὸν καὶ φρόνιμον. Εἰς τὴν 57ην ἐπιστολὴν εὐρίσκομεν πολλοὺς χαρακτηρισμοὺς ἀξίους νὰ μελετηθοῦν ἰδιαιτέρως.

2. Ἡ ἀναγκαιότης τῆς ἐκκλησιαστικῆς οἰκουμενικῆς πολιτικῆς καὶ δὴ καὶ θαρραλέας ἐνεφανίσθη μετὰ τὴν κατὰ τὸ ἔτος 364 ἄνοδον εἰς τὸν θρόνον τοῦ Βυζαντίου τοῦ Οὐάλεντος, φιλαρειανοῦ. Πράγματι εὐθύς ὡς ἀπηλλάγη ὁ Οὐάλης προσωρινῶς τοῦ κινδύνου τῶν Γότθων, ἐστράφη κατὰ τῶν Ὁρθοδόξων, καθ' ὃν χρόνον ὁ Μ. Βασίλειος ἐγένετο πρεσβύτερος τοῦ ἐπισκόπου Καισαρείας Εὐσεβίου, πρὸς τὸν ὁποῖον ἤλθεν εἰς κάποιαν διένεξιν. Ἡ ἀντιμε-

8. Πρβλ. G. B a r d y, *Le concile d' Antioche (379)*, Revue Bénédictine 45 (1933) 196-215.

τώπις τοῦ Κράτους κατὰ τὰ ἔτη τῆς βασιλείας τοῦ Οὐάλεντος ἦτο δυσχερεστάτη, διότι ἐξωρίζοντο οἱ ὀρθόδοξοι ἐπίσκοποι καὶ ἐδιώκοντο καὶ τὰς θέσεις των κατελάμβανον Ἀρειανοί, οἱ ὅποιοι κατεῖχον καὶ τὸν θρόνον τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἦτο δυσχερεστάτη πράγματι ἡ κατάστασις τῶν Ἐκκλησιῶν τῆς Ἀνατολῆς, διότι τὸ στήριγμα τὸ ὁποῖον ἠδύναντο νὰ ἔχουν εἰς τὴν Δύσιν δὲν ἦτο ἐπαρκές, πολλῶ μᾶλλον ὅτι εἰς τὸ μέγα τοπικὸν πρόβλημα τῆς Ἀνατολῆς, τὸ Ἀντιοχειανὸν Σχίσμα, ἡ Ρώμη καὶ ἡ Ἀλεξάνδρεια, τόσον μὲ τὸν Μ. Ἀθανάσιον (373) ὅσον καὶ μὲ τὸν διάδοχόν του Πέτρον, ὅσον καὶ μὲ τὸν Δάμασον Ρώμης δὲν εἶχον καμμίαν κατανόησιν διὰ τὴν ἄρσιν τοῦ σχίσματος μὲ βάσιν τὴν συνένωσιν τῶν Ὀρθόδοξων ὑπὸ τὸν Μελέτιον.

Β’

‘Η πολυδιάστατος Ἐκκλησιαστικὴ Πολιτικὴ μὲ τὸν οἰκουμενικὸν καὶ κοινωνικὸν χαρακτῆρα τοῦ Μ. Βασιλείου.

1. Τὰ 12 ἔτη (366-378) ὑπῆρξαν βαρυσήμαντα διὰ τὴν Ὀρθοδοξίαν τῆς Ἀνατολῆς διὰ τὴν δρᾶσιν τοῦ Μ. Βασιλείου, τοῦ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου καὶ τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ Βασιλείου Γρηγορίου Νύσσης, μεγάλων θεολόγων τῆς ἐποχῆς.

Τὸ δρᾶμα τῶν Ἐκκλησιῶν τῆς Ἀνατολῆς κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην τῶν διωγμῶν καὶ ἐξοριῶν ἐτερματίσθη μόνον μὲ τὴν ἄνοδον εἰς τὸν θρόνον τῆς Ἀνατολῆς τοῦ συνάρχοντος τοῦ Γρατιανοῦ Θεοδοσίου τοῦ Α’ τοῦ Μεγάλου, ὁ ὁποῖος καὶ ἐγκατεστάθη ὀριστικῶς εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ ἐβαπτίσθη ἀπὸ τὸν μητροπολίτην Θεσσαλονίκης Ἀχόλιον. Διὰ νὰ φθάσῃ ἡ Ἐκκλησία εἰς τὴν νίκην τῆς Ὀρθοδοξίας, ἐχρειάσθη τὸ ἔργον πολλῶν ἐπισκόπων τῆς Ἀνατολῆς, οἱ ὅποιοι ἐδιώκοντο, πλὴν τοῦ Μ. Βασιλείου, ἡ προσωπικότης τοῦ ὁποίου ἦτο τοιαύτη ὥστε νὰ μὴ τολμήσῃ ὁ Οὐάλης ὁ ἐμφανισθεὶς εἰς τὴν Καισάρειαν νὰ θέσῃ χεῖρα ἐπ’ αὐτοῦ. Περιώνυμοι δὲ εἶναι οἱ λόγοι τοὺς ὁποίους ἀπηύθυνεν ὁ Μ. Βασίλειος πρὸς τὸν κυβερνητικὸν ἐκπρόσωπον Μόδεστον, ὁ ὁποῖος τὸν ἠπείλησε, διότι δὲν ἦτο διατεθειμένος νὰ βοηθήσῃ τὴν ἐκκλησιαστικὴν πολιτικὴν τοῦ αὐτοκράτορος.

2. Ἡ ἐκκλησιαστικὴ πολιτικὴ τοῦ αὐτοκράτορος ἦτο ἐξουθενωτικὴ μέχρι τῶν χρόνων τοῦ Γρατιανοῦ τοῦ συνάρχοντος τοῦ Βαλεντινιανοῦ τοῦ Β’ καὶ τοῦ Θεοδοσίου. Χωρὶς τὸ ἔργον τοῦ Μ. Βασιλείου εἶναι ἀδιανόητος ἡ ἱστορία τῶν ἐτῶν τοῦ Βαλεντινιανοῦ μέχρι τῆς ἐκδόσεως τοῦ Διατάγματος τοῦ ἀπαγορεύοντος πάσας τὰς αἱρέσεις καὶ ἀποκαθιστῶντος ὡς ἰσχύον δίκαιον τὴν πίστιν τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας⁹. Ἀναγκαίως περιελήφθη καὶ ἡ

9. Cod. Theodosianus, 16.5.5 τῆς 3ης Αὐγούστου 379. Πρβλ. G. Krüger, *ἐνθ’ ἄνωτ.*, σελ. 70 καὶ 101.

καταδίκη τοῦ Ἀπολλιναρισμοῦ¹⁰, ἀλλὰ παρὰ τὴν νίκην τῆς Ὁρθοδοξίας τὸ Ἀντιοχειανὸν Σχίσμα συνεχίσθη, διότι ἡ Ρώμη ἀνεγνώρισεν ἀτυχῶς ὡς ἀρχιεπίσκοπον Ἀντιοχείας τὸν Παυλῖνον, ἡγούμενον μιᾶς ὁμάδος Ὁρθοδόξων¹¹. Ἀνήκει εἰς τὰ παράδοξα τῆς ἱστορίας ὅτι τὸ ἔτος 379, ὅτε ὁ Μ. Βασίλειος εἶχεν ἐκλείψει, ἡξιοποιήθη τὸ ἔργον του. Νεώτερος παρηκολούθησεν ἐν Κωνσταντινουπόλει τὴν Σύνοδον τῶν Ὁμοίων ὑποστηριζομένων τότε ὑπὸ τοῦ Κωνσταντίου, συνέγραψε τρία βιβλία κατὰ τοῦ Εὐνομίου, μητροπολίτου Κυζίκου, ἡγέτου τῶν ἄκρων ἀρειανῶν Ἀνομοίων, ἐνῶ βραδύτερον, τὸ 375, τὸ σπουδαῖον ἔργον περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ἀφιερωμένον εἰς τὸν διαπρεπῆ φίλον του Ἀμφιλόχιον Ἰκονίου, γενόμενον ἐπίσκοπον τὸ 373, τῇ προτροπῇ τοῦ Μ. Βασιλείου.

Ἡ σημασία τοῦ θεολογικοῦ ἔργου τοῦ Μ. Βασιλείου ἔγκειται ὅχι μόνον εἰς τὴν προπαρασκευὴν τῆς ὀριστικῆς διαμορφώσεως τοῦ Τριαδικοῦ καὶ τοῦ Χριστολογικοῦ Δόγματος, ὅπως τελικῶς διευτυπώθη τὸ 381 (Θεότης τοῦ Ἁγίου Πνεύματος) κατὰ τοῦ Ἀπολλιναρίου: πληρότης τοῦ ἀνθρωπίνου καὶ διάκρισις, ὅχι χωρισμὸς ἀλλ' ἐνότης ἐν τῷ ἐνὶ προσώπῳ ἐν μιᾷ ὑποστάσει, ὅπως διευτυπώθη τελικῶς εἰς τὴν Δ' Οἰκουμενικὴν Σύνοδον ἐν Χαλκηδόνι τὸ 451, ἀλλὰ καὶ διότι ἡ «μία οὐσία ἐν τρισὶν ὑποστάσεσιν ἢ προσώποις» ἀπέτέλεσε τὴν βάσιν τῆς ὀριστικῆς διατυπώσεως τῆς Ἀνατολικῆς ἢ ὀρθότερον Καθολικῆς Ὁρθοδόξου Θεολογίας.

Γ'

Ἡ Οἰκουμενικὴ Ἐκκλησιαστικὴ Πολιτικὴ τοῦ Μ. Βασιλείου καὶ ἡ προπαρασκευὴ τῆς Β' Οἰκουμενικῆς Συνόδου, ἐν Κωνσταντινουπόλει τὸ 381.

1. Τὸ ἐν προκειμένῳ ἔργον τοῦ Μ. Βασιλείου ἀξιολογεῖται ἰδιαζόντως εἰς τὰς Γενικὰς Ἐκκλησιαστικὰς Ἱστορίας, ἥδη ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Hans Lietzmann, διότι ἡ ἀνάγνωσις τῶν ἐπιστολῶν του ἔδωκε σχετικῶς πλήρη εἰκόνα τοῦ οἰκουμενικοῦ του πνεύματος ὅχι ἀπλῶς ὡς διδασκάλου τῆς ὀρθοδόξου θεολογίας τῆς ἀρχαίας Καθολικῆς Ἐκκλησίας ἀλλὰ καὶ ὡς προτύπου ἡγέτου αὐτῆς, ἀνωτέρου τῶν συγχρόνων αὐτοῦ Μ. Ἀθανασίου, Δαμάσου Ρώμης καὶ Ἀμβροσίου.

10. Εἶχον διορισθῇ τότε ἀπὸ ἀδιστάκτους φιλαρειανούς, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ὁ Εὐσέβιος Σεβαστείας εἰς Καππαδοκίαν καὶ Ἀρμενίαν, ψευδεπίσκοποι εἰς θέσεις θανόντων ἢ διωχθέντων (πρβλ. Π. Χρήστου, *Βασιλεῖον Καισαρείας τοῦ Μεγάλου Ἀπαντα τὰ ἔργα*, τ. 1, σελ. 301). Οἱ ἄνθρωποι αὗτοι εἶχον ἐκθρονίσει τὸν ἀδελφόν του, τὸν διάσημον Γρηγόριον Νύσσης τῆς Καππαδοκίας. Ὁ Μ. Βασίλειος διδὲι λεπτομερεῖας.

11. Πρβλ. I. Ratzinger, *Dienst an der Einheit*, Συλλογικὴ πραγματεία διὰ «τὸ λειτούργημα τοῦ Πέτρου» (Petrusamt), 1978, σελ. 67.

2. Ἐπεζήτησε μὲ ἐπιμονὴν καὶ θεληματικότητα ἀντιστρόφως ἀνάλογον πρὸς τὴν σωματικὴν αὐτοῦ ἀδυναμίαν τὴν θεολογικὴν ἐνότητα καὶ ὁμοφυχίαν τῶν ὀρθοδόξων ἐπισκόπων Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως. Ἡ ὀρθοδοξία τοῦ Δόγματος εἰς τὰ θέματα: Τριάς, Χριστολογία καὶ Σωτηρία τοῦ Ἀνθρώπου, διὰ τῆς πραγματικῆς ἐνανθρωπήσεως, ἀπετέλουν τὸν πυρῆνα τῆς ἐνότητος πίστεως τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας, ἀλλ’ ἐχρειάζετο σαφήνεια εἰς τὴν ἐρμηνείαν καὶ διατύπωσιν τῶν ὅρων, περὶ τῶν ὁποίων ἐγένετο λόγος ἀνωτέρω.

3. Κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἀνέκυψε τὸ ζήτημα ὅτι τὸ Σύμβολον τῆς Νικαίας εἶχεν ἀνάγκην συμπληρώσεως καὶ ὀρθῆς ἐρμηνείας τῶν θεολογικῶν θέσεων, ἡ ὁποία ἐγένετο ὑπὸ τῶν ἀνωτέρω μνημονευθέντων μεγάλων θεολόγων, μὲ τελευταῖον τῆς σειρᾶς τὸν Κύριλλον τῆς Ἀλεξανδρείας (†444). Δὲν θὰ καταγίνω ἰδιαιτέρως μὲ τὸ θέμα τοῦτο, ἀλλὰ θὰ σημειώσω μόνον ὅτι διὰ νὰ φθάσωμεν εἰς τὴν λύσιν τοῦ Χριστολογικοῦ ἔπρεπε νὰ λυθῇ τὸ θέμα περὶ τοῦ Ἀγίου Πνεύματος. Ὁ Μ. Βασίλειος ἐπεζήτη διὰ τὸ θέμα τῆς ὁμοφωνίας τῶν Ὀρθοδόξων ὅχι μόνον διὰ συγγραφῶν ἀλλὰ καὶ πλουσίας ἀλληλογραφίας καὶ ἀπεσταλμένων, τὴν βοήθειαν τῆς Δύσεως, ἀφοῦ βεβαίως θὰ ἐγένετο δεκτὴ ἡ τροποποίησις τοῦ Συμβόλου τῆς Πίστεως τῆς Νικαίας. Ἡ τροποποίησις αὕτη θὰ ἔδιδεν εἰς τὸ ἐν λόγῳ Σύμβολον τοιαύτην ἐν τῇ συντομίᾳ τ ε λ ε ι ὁ τ η τ α καὶ π λ η ρ ὁ τ η τ α, ὥστε νὰ ἐπικρατήσῃ ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 5ου αἰῶνος καὶ νὰ ἀναγινώσκειται εἰς τὴν Ἐκκλησίαν. Πᾶν ὅ,τι περιελήφθη εἰς αὐτὸ εἶχεν ἀπλῶς ἀνάγκην ἐρμηνείας γενομένης διὰ τῶν ὅρων τῶν ἐπομένων Οἰκουμενικῶν Συνόδων, αἱ ὁποῖαι ἐστράφησαν κατὰ τῆς μονομερείας καὶ ἀντιστορικότητος ὑφισταμένης εἰς τὰς αἱρέσεις. Διὰ τοῦτο παρέμεινε τὸ ἐν λόγῳ Σύμβολον ἀναλλοίωτον κατὰ τὰς ἐπομένας πέντε Οἰκουμενικὰς Συνόδους καὶ μέχρι τῆς σήμερον.

Τὸ Σύμβολον τοῦτο στηριζόμενον ἐπὶ τῆς Ἀποκαλύψεως τῆς Ἀγίας Γραφῆς καὶ τῆς Ἱερᾶς Παραδόσεως, Ἀποστολικῆς καὶ Ἐκκλησιαστικῆς, εἶναι τὸ κείμενον τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἡνωμένης μέχρι τοῦ Σχίσματος. Τοῦ ἐλληνικοῦ πνεύματος ἡ πλαστικότης μὲ τὴν δύναμιν τῆς ἱστορικῆς συνειδήσεως τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ, ἡ ὁποία παρουσιάζεται ἰδίᾳ εἰς τὸν Μ. Βασίλειον, ἔδωκε κλασσικὴν ἔκφρασιν εἰς τὴν ὀρθόδοξον πίστιν τῆς ἀρχαίας Καθολικῆς Ἐκκλησίας, ὡς ἐξεφράσθη εἰς τὸ Τριαδικὸν Δόγμα. Τὸ Δόγμα δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ διατύπωσις τοῦ κηρύγματος τοῦ ἀποστολικοῦ καὶ τῆς εἰκόνος τῆς προσωπικότητος τοῦ Κυρίου, ὡς Θεανθρώπου, ὡς ἐμφανίζεται οὗτος ἐν τῇ Καινῇ Διαθήκῃ. Ἡ ὁλοκλήρωσις τῆς διδασκαλίας τῆς Νικαίας μὲ πρωταγωνιστὴν θεολόγον τὸν Μ. Ἀθανάσιον συνετελέσθη μὲ τὸ ἔργον τῶν τριῶν Καππαδοκῶν.

4. Ἐξῆρον ἄλλοτε εἰς τὸν χαρακτηρισμὸν τοῦ Μ. Βασιλείου τὸ πραγματικῶς βαρυσήμαντον γεγονός, καθ’ ὃ ὁ Μέγας οὗτος Ἐπίσκοπος ὑπῆρξε πρότυπον οἰκουμενικοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἡγέτου. Δράσας εἰς κρίσιμον ἐπο-

χὴν διὰ τὴν Ἐκκλησίαν καὶ τὴν Ρωμαϊκὴν Αὐτοκρατορίαν διεδραμάτισε σπουδαῖον πρόσωπον, διότι ἡγεῖτο τῆς πρώτης ἐπαρχίας τῆς Καππαδοκίας, μὲ πρωτεύουσαν τὴν Καισάρειαν, καὶ ἤρχισε νὰ ἐπιδρῷ πρὶν ἢ γίνῃ ἐπίσκοπος, ὡς πρεσβύτερος συνεργάτης τοῦ μητροπολίτου Εὐσεβίου, ὃν διεδέχθη κατὰ τὸ 370 μ.Χ., ἀλλ' ἔζησε δυστυχῶς μόνον 9 περίπου ἔτη. Ἦτο βεβαίως ἡ ἐποχὴ τῆς ἀναδείξεως τοῦ θρόνου τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὡς δευτέρου θρόνου τῆς Οἰκουμένης, ἀλλὰ δὲν ἠδύνατο νὰ συντελεσθῇ ἡ κανονικὴ ἀναγνώρισις ἕνεκα τοῦ ρόλου τὸν ὁποῖον διεδραμάτιζον οἱ Ἀρειανοὶ Ἀρχιεπίσκοποι Κωνσταντινουπόλεως. Ὁ Μ. Βασίλειος ἦτο ὄχι ἀπλῶς ὁ οὐσιαστικὸς Ἐξάρχος τοῦ Πόντου, ἀλλὰ καὶ ὁ ἡγέτης τῶν ἐπισκόπων τῆς Ἀνατολῆς, προηγούμενος τοῦ Κωνσταντινουπόλεως καὶ εὐρισκόμενος σχεδὸν εἰς τὴν παράλληλον τῆς Ἀλεξανδρείας, ἡ ὁποία ἀπετέλει εἰσέτι τὸν δεύτερον μετὰ τὴν Ρώμην Οἰκουμένικόν Ἐκκλησιαστικὸν θρόνον. Δύναται νὰ λεχθῇ ἄνευ ὑπερβολῆς, ὅτι ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ Μ. Βασιλείου ἡ ἐνότης τῶν Ὁρθοδόξων ἐστηρίζετο εἰς τὸν Μητροπολίτην καὶ Ἐξάρχον τοῦ Πόντου Βασίλειον καὶ τὸν ἐξόριστον Μελέτιον Ἀντιοχείας, ὁ ὁποῖος ἦτο τὸ πρόσωπον εἰς τὸ ὁποῖον ἠμποροῦσε νὰ στηριχθῇ ἡ Ἀνατολὴ καὶ ἡ Δύσις. Ὁ θεολογικὸς καθοδηγητὴς Βασίλειος εἶχε μεταξὺ ἄλλων τέσσαρα χαρίσματα: (α) τὴν ἱκανότητα τῆς ὀρθῆς ἐκτιμῆσεως τῆς καταστάσεως τῶν Ἐκκλησιῶν τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσεως, πρᾶγμα ποὺ ἐρμηνεύει ἐπαρκῶς διατὶ ἐξετίμα καὶ ἐστήριζε τὸν Μελέτιον· (β) τὸ θάρρος καὶ τὴν ἱκανότητα τῆς ὀρθῆς ἐκτιμῆσεως καὶ τῶν ἱκανοτήτων τῶν ἄλλων καὶ τὸ κύρος νὰ προβάλλῃ τὴν Ἀποστολικὴν Παραδοσιακὴν Ἀλήθειαν ἐπὶ τοῦ Τριαδικοῦ καὶ νὰ προτείνῃ πρακτικὰ μέτρα πρὸς στήριξιν τῆς Ὁρθοδόξου Πίστεως τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας τοῦ Συμβόλου τῆς Νικαίας ἐνώπιον τῆς ἀρειανίζουσας αὐτοκρατορικῆς ἐξουσίας· (γ) προέβαλε τὴν ἀνάγκην καὶ ἔδωκε τὴν ὀρθὴν αἰτιολογίαν τῶν προσθηκῶν ποὺ ἔπρεπε νὰ γίνουν εἰς τὸ Σύμβολον τῆς Νικαίας διὰ τῆς συμπληρώσεως τῶν ἐκφράσεων — αὗται ἐγένοντο εἰς ὅλην τὴν ἔκτασιν τοῦ Συμβόλου — κυρίως ὅμως τοῦ τέλους ὡς πρὸς τὴν διδασκαλίαν τοῦ Ἀγίου Πνεύματος· καὶ (δ) ἔδειξε καὶ εἰργάσθη διὰ τὴν ἐνότητα πασῶν τῶν ὀρθοδόξων δυνάμεων Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως διὰ τοῦ λόγου, τῶν ἐπιστολῶν καὶ τῶν συγγραφῶν, ὥστε νὰ προπαρασκευασθῇ ἐπιτυχῶς ἡ Μεγάλῃ Σύνοδος, διὰ τὴν ὁποίαν ὁ χρόνος ἀκόμη δὲν ἦτο κατάλληλος, ἐφ' ὅσον ἡ πολιτικὴ ἐξουσία εὐρίσκετο εἰς χεῖρας τοῦ ἀρειανίζοντος Οὐάλεντος. Ἡ ἐνίσχυσις τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ φρονήματος καὶ ἡ ἀπόκτησις καθαρότητος τῆς θεολογικῆς συνειδήσεως διὰ τὴν διατύπωσιν τῆς Ἀληθείας ἀπετέλει προϋπόθεσιν ἀπαραίτητον, ὅπως ἀπαραίτητος ἦτο καὶ ἡ ἀπαράμιλλος υπεράσπισις αὐτῆς ἐναντι τοῦ Οὐάλεντος. Ἡ Ἐκκλησία εἶχεν ἀνάγκην μεγάλου θεληματικοῦ ἡγέτου. Ὁ ἀσθενικὸς Βασίλειος ἐδείχθη ἰσχυρότερος τῶν ἰσχυρῶν τῆς ἡμέρας καὶ διὰ τοῦτο ἀπέβη παράγων τῆς Ἱστορίας κατὰ τὴν ζ' δεκαετηρίδα τοῦ Δ' αἰῶνος. Ὁ αἰὼν οὗτος ἔχει πέντε μεγάλους ἡγέτας, τὸν Μ. Κωνσταντῖνον, τὸν

Μ. Ἀθανάσιον, τὸν Μ. Βασίλειον καὶ τὸν Μ. Θεοδοσίον. Διὰ τοῦ Μ. Βασιλείου καὶ τοῦ μεγάλου ὄντως Μελετίου ἐπετεύχθη τελικῶς ἡ ὁμοφυχία καὶ συνεργασία τῶν Ὁρθοδόξων, ὅταν ὁ Μ. Βασίλειος ἀπέθανε τὸ τέλος 378, ὁ δὲ Μελέτιος ἐκλήθη εἰς Κωνσταντινούπολιν κατὰ τὴν σύγκλησιν τῆς Β’ Οἰκουμενικῆς Συνόδου, ὡς Πρόεδρος αὐτῆς. Βεβαίως ἡ Σύνοδος αὕτη ἀνεγνωρίσθη ὡς Οἰκουμενικὴ ὑπὸ τῶν ἐπομένων Συνόδων, ἀλλ’ ἔναρξιν τῆς ἀναγνωρίσεως ἀπετέλεσεν ἡ ἐν Κωνσταντινουπόλει τὸ 382 συνελθοῦσα Σύνοδος, βεβαίως τοπικῇ. Ἀλλὰ διὰ τὴν ἐπιτελέσῃ τὸ ἔργον τῆς ἡ Σύνόδου αὕτη ἔπρεπε νὰ προηγηθῇ τὸ θεολογικὸν ἔργον τῶν μεγάλων Καππαδοκῶν Πατέρων περὶ τοῦ Τριαδικοῦ Δόγματος καὶ ἡ καταπολέμησις τῶν Πνευματομάχων. Ἡ οἰκουμενικὴ δραστηριότης ὅμως τοῦ Μ. Βασιλείου, ἡ ὁποία ἀπέβλεπεν εἰς τὴν ἐνότητα τῶν Ὁρθοδόξων τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως, εἶχεν ἀνάγκην τῆς ἐνισχύσεως ἐνὸς μεγάλου ἐπισκόπου, τοῦ Μελετίου Ἀντιοχείας, ὁ ὁποῖος στραφεὶς πρὸς τὴν Ὁρθοδοξίαν ἀπετέλεσε στήριγμα διὰ τὸν Βασίλειον καί, ὅταν αὐτὸς ἀπέθανε, διὰ τὸν Μ. Θεοδοσίον, ὁ ὁποῖος ἐξετίμα μεγάλως τὸν Μελέτιον Ἀντιοχείας. Τὸ μέγα πλῆθος τῶν ἐπιστολῶν, τὰς ὁποίας ἀπηύθυνε πρῶτον πρὸς τὸν Μ. Ἀθανάσιον, ἔπειτα δὲ πρὸς τὸν Μελέτιον καὶ τὸν ἐξαίρετόν του φίλον Εὐσέβιον Σαμοσάτων, ἔτι δὲ καὶ τὸν διαπρεπῆ θεολόγον Ἀμφιλόχιον Ἰκονίου, μαρτυροῦν περὶ τῆς ἐξαιρέτου οἰκουμενικῆς δραστηριότητος τοῦ Βασιλείου, ὁ ὁποῖος ὄχι μόνον προητοίμασε τὴν Θεολογίαν περὶ Τριάδος καὶ Ἀγίου Πνεύματος, μὲ τὴν ἐξαίρετον συμβολὴν τοῦ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου καὶ τοῦ ἀδελφοῦ του Γρηγορίου τοῦ Νύσσης, ἀλλὰ καὶ δι’ ἀπεσταλμένων ἐπεζητεῖ τὴν σύμπραξιν τῶν δυτικῶν Ὁρθοδόξων, μάλιστα ἀφ’ ὅτου τὸν θρόνον τῶν Μεδιολάνων κατέλαβεν ὁ διαπρεπὴς Ἀμβρόσιος, διαδεχθεὶς τὸν ἀρειανίζοντα Αὐξέντιον. Μέγα ἐμπόδιον ὅμως εἰς τὴν πλήρη ἐνότητα τῆς Ἀνατολῆς ἀπετέλει τὸ γεγονός ὅτι ὁ Μ. Ἀθανάσιος ἐπηρεαζόμενος ἀπὸ τὴν Δύσιν καὶ ἀπὸ τινὰ προσωπικὴν δυσaráσκεϊαν δὲν ἐδέχετο νὰ λυθῇ ὀρθῶς τὸ Ἀντιοχειανὸν Σχίσμα διὰ τῆς συνενώσεως πάντων ὑπὸ τὸν Μελέτιον. Αἱ ἐπιστολαὶ 61, 66, 67 καὶ 69 τῶν πρώτων ἐτῶν τῆς ἀρχιερατείας τοῦ Βασιλείου πρὸς τὸν Μ. Ἀθανάσιον μαρτυροῦν ὅτι δὲν ἦτο δυνατόν νὰ κινήσῃ τὸν Μ. Ἀθανάσιον πρὸς τὴν ὀρθὴν κατεύθυνσιν. Ἀπεδείχθη δὲ ὅτι τὸ δίκαιον τὸ εἶχεν ὁ Βασίλειος, ὁ ὁποῖος ἦτο πραγματικὸς Οἰκουμενικὸς Ἐκκλησιαστικὸς ἡγέτης.

Δ’

Ἡ συμπλήρωσις τοῦ Συμβόλου τῆς Πίστεως.

Ἡ ὀρθὴ συμπλήρωσις καὶ διατύπωσις τοῦ Συμβόλου τῆς Πίστεως τῆς Νικαίας ἀπετέλει καίριον πρόβλημα μετὰ τὴν ἐμφάνισιν τῶν Πνευματομάχων. Ἡ ἀναθεώρησις δὲ τοῦ Συμβόλου καὶ ἡ συμπλήρωσις αὐτοῦ, ἡ γενομένη

εἰς τὸ Σύμβολον τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἔπρεπε νὰ περιλάβῃ καὶ ἐνισχύσῃ ὁλόκληρον τὸ κείμενον τοῦ Συμβόλου τῆς Νικαίας, ὥστε νὰ ὑπάρξῃ πληρότης. Ἐν προκειμένῳ πρέπει νὰ μνημονεύσω ὅτι περὶ τοῦ θέματος τούτου ἱκανὰ ἔγραψεν εἰς εἰδικὴν πραγματείαν ὁ ἀείμνηστος διδάσκαλός μου καὶ προκατόχος μου ἐν τῇ Τακτικῇ Ἑδρᾷ τῆς Γεν. Ἐκκλ. Ἱστορίας ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν, Χρυσόστομος Παπαδόπουλος, Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν (†1938). Ἡ συμπλήρωσις τοῦ Συμβόλου ἔπρεπε νὰ ὀριμᾷ διὰ τοῦ ἔργου τῶν μεγάλων Καππαδοκῶν καὶ ἰδίᾳ τοῦ Βασιλείου, ὁ ὁποῖος εἶχε τὸ προνόμιον νὰ τυγχάνῃ σεβασμοῦ καὶ ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἀρειανίζουσαν πολιτικὴν ἐξουσίαν τοῦ αὐτοκράτορος Οὐάλεντος. Ἐπετέλεσε τὸ ἔργον ἐν τῷ μέσῳ σκληροῦ ἀγῶνος καὶ τοῦτο εἶναι θαυμαστόν. Ἐλέχθη ὅτι ὑπερβάλλει τὰ πράγματα ὡς πρὸς τὴν κατάστασιν τῶν Ἐκκλησιῶν τῆς Ἀνατολῆς, ὅταν γράφῃ μάλιστα εἰς τοὺς Δυτικούς Ἐπισκόπους. Δὲν νομίζω ὅμως ὅτι ἡ κρίσις αὕτη εἶναι ὀρθή, διότι ὁ ἀσθενικὸς καὶ πολλάκις ἔνεκα τῆς ἀσθενείας κατηλωμένος εἰς τὴν κλίνην Ἱεράρχης, βλέπων καὶ ζῶν ἐντόνως τὸ δράμα τῶν Ἐκκλησιῶν τῆς Ἀνατολῆς καὶ μάλιστα ὑπὸ τὸν αὐτοκράτορα Οὐάλεντα, ὁ ὁποῖος ἔπесε πολεμῶν τοὺς Γότθους (ἐν Ἀδριανουπόλει, 378), ἦτο ἱκανὸς νὰ βλέπῃ τὰ πράγματα ὅπως ἦσαν. Ἡσθάνετο βαθεῖαν ἀνησυχίαν, διότι αὕτῃ ἡ Κωνσταντινούπολις εὕρισκετο ὑπὸ τὸ πέλμα τῶν Ἀρειανῶν, ἡ Ἀντιόχεια κατετρύχετο ὑπὸ τοῦ Σχίσματος, ἡ δὲ Ἀλεξάνδρεια οὔτε ὑπὸ τὸν Ἀθανάσιον, οὔτε (ἀπὸ τοῦ 373) ὑπὸ τὸν διάδοχόν του Πέτρον, οὔτε ἡ Ρώμη ὑπὸ τὸν Δάμασον κατενόουν τὴν ὀρθότητα τῆς ἐκκλησιαστικῆς πολιτικῆς τοῦ Μ. Βασιλείου, καθ' ὃν χρόνον ἀρειανόφρονες ἐπίσκοποι¹² κατεῖχον πολλὰς ἑδρας, μόνον δὲ τὰ Ἱεροσόλυμα, μὴ ἀποτελοῦντα εἰσέτι Πατριαρχεῖον, εἶχον ὀρθοδόξους ἐπισκόπους, μεταξὺ τῶν ὁποίων διεκρίνετο ὡς ἐξέχουσα προσωπικότης ὁ Κύριλλος (348-386). Ὑπῆγοντο δὲ τότε τὰ Ἱεροσόλυμα εἰς τὴν μητρόπολιν Καισαρείας τῆς Παλαιστίνης με ἀρειανίζοντας ἐπισκόπους τὸν Εὐσέβιον καὶ τὸν Ἀκάκιον. Καταπολεμῶν ὁ Μ. Βασίλειος τότε τοὺς Ἀρειανούς καὶ τοὺς Πνευματομάχους ἀντιμετώπιζεν ἤδη καὶ τοὺς Ἀπολλιναριστάς, ὁ ἀρχηγὸς τῶν ὁποίων θέτων κατ' οὐσίαν τὸ Χριστολογικὸν πρόβλημα ἄφηγε τὴν ἀνθρωπότητα τοῦ Κυρίου, ἦτοι τὴν τελείαν ἀνθρωπίνην φύσιν Αὐτοῦ, εἰς τὴν σκιάν. Ἀντιμετωπίζων δὲ καὶ τοὺς ἀντιτριαδικούς Σαβελλιανούς τοῦ Γ' αἰῶνος, τὴν ἐχθρότητα τοῦ Κράτους, τὸ ὅποῖον ἐδημιούργησε δευτέραν ἐπαρχίαν εἰς τὴν Καππαδοκίαν, μετὰ τὸν σκοπὸν νὰ μειώσῃ τὴν πολιτικὴν καὶ ἐκκλησιαστικὴν ἰσχὺν καὶ ἐπιρροήν, ἦτο ὑποχρεωμένος νὰ ἀναπτύσῃ ἀμυντικὴν καὶ ἐπιθετικὴν δράσιν καὶ διπλωματίαν, διὰ νὰ ἐνισχύσῃ τὴν Ὀρθοδοξίαν ὡς ὁ κατ' οὐσίαν πρῶτος τῆς Ἀνατολῆς, πρὸ τῆς

12. Ἴδε καταλόγους εἰς Π. Κ. Χρήστου, *Ὁ Μέγας Βασίλειος*, Θεσσαλονίκη 1978, σελ. 337-339.

ἀναδείξωσ τοῦ Κωνσταντινουπόλεως¹³, καθ' ὃν χρόνον ἡ Ἀλεξάνδρεια ἔνεκα τῆς κακῆς πολιτικῆς δὲν διεδραμάτιζε, μάλιστα μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Μ. Ἀθανασίου, τὸ πρόσωπον τοῦ πρώτου τῆς Ἀνατολῆς.

*

Δύο σημεῖα πρέπει εἰς τὴν παροῦσαν συνάφειαν νὰ ἐξάρω: α) τὴν ἀνάγκην τῆς συμπληρώσεως τοῦ Συμβόλου τῆς Πίστεως τῆς Νικαίας, γεγονὸς σημαντικόν, περὶ τοῦ ὁποίου ἐγένετο λόγος ἀνωτέρω, καὶ τὴν ἀναγκαίαν αἰτιολογίαν τῆς συμπληρώσεως, ἀπολύτως ἀπαραίτητον διὰ τὴν δημοσίαν ἐκκλησιαστικὴν γνώμην, καί,

β) Ποίαν γνώμην εἶχε περὶ τῆς ὑποχρεώσεως τῶν Δυτικῶν ὀρθοδόξων ἐπισκόπων μὲ ἐπὶ κεφαλῇς τὸν κορυφαῖον τῆς Δύσεως Δάμασον, συνδεόμενον πρὸς τὴν Ἀλεξάνδρειαν.

Διὰ τὸ πρῶτον θέμα πολύτιμος εἶναι ἡ ἐπιστολὴ 159¹⁴ τοῦ ἔτους 373. Ἡ ἐπιστολὴ ἀπευθύνετο πρὸς τινὰ εὐσεβῆ χριστιανὸν Εὐπατέριον (καὶ τὴν θυγατέρα του), ἐρωτήσαντος περὶ τῆς θέσεως τοῦ Πνεύματος ἐν τῇ Τριάδι. Ὁ Βασίλειος γράφει, ὅτι χαίρει διὰ τὸ ἐρώτημα καὶ παρατηρεῖ ὅτι ἔχει προτιμηθῆ «ἡ τῶν ἐν Νικαίᾳ συνελθόντων Πατέρων πίστις πασῶν τῶν ὕστερον ἐφευρεθεισῶν», διότι ἐν αὐτῇ ἀμολογεῖται ὁ Υἱὸς τῷ Πατρὶ καὶ τῆς αὐτῆς ὑπάρχων φύσεως, ἧς ὁ γεννήσας. Φῶς γὰρ ἐκ φωτὸς καὶ Θεὸν ἀληθινὸν ἐκ Θεοῦ καὶ ἀγαθὸν ἐξ ἀγαθοῦ καὶ τὰ τοιαῦτα πάντα ὑπὸ τε τῶν ἁγίων ἐκείνων ὁμολογήθη καὶ ὑφ' ἡμῶν νῦν», ποὺ εὐχόμεθα ν' ἀκολουθήσωμεν τὰ ἔχνη ἐκείνων. Ἐπειδὴ ὅμως —συνεχίζει— τὸ ζήτημα ποὺ ἀνέκυψε τώρα ἀπὸ τοὺς πάντοτε ἐπιθυμοῦντας νὰ εἰσαγάγουν κάποιαν καινοτομίαν, νὰ παρσιωπηθῇ καὶ νὰ παρλειφθῇ ἀπὸ τοὺς παλαιούς (ὅχι ἔννοεῖται Ἐπισκόπους), διότι ἦτο ἀναμφισβήτητον, ἔννοεῖ τὸ περὶ Ἀγίου Πνεύματος, προσθέτει «τὸν περὶ τοῦ τοῦ λόγον», συμφώνως «τῇ τῆς Γραφῆς ἐννοίᾳ, ὅτι ὡς βαπτίζομεθα οὕτω καὶ πιστεύομεν, ὡς πιστεύομεν οὕτω καὶ δοξολογοῦμεν». Αἰτιολογῶν περαιτέρω τὴν γνώμην του περὶ τῆς ἀναγκαίας προσθήκης, προσθέτει τὰ ἐξῆς ἀξιοσημεῖωτα: Ἐπειδὴ ἐδόθη παρὰ τοῦ Σωτῆρος τὸ Βάπτισμα «εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἀγίου Πνεύματος», δίδομεν ὁμολογίαν πίστει συνεπῇ πρὸς τὸ Βάπτισμα, συνεπῇ πρὸς τὴν δοξολογίαν, πρὸς τὴν πίστιν συνδοξολογοῦντες μὲ τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱὸν καὶ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα, διότι εἴμεθα πεπεισμένοι ὅτι τοῦτο δὲν εἶναι ξένον πρὸς τὴν θείαν πίστιν. Ἀλλως τε τὸ ἀποξενωμένον κατὰ τὴν φύσιν δὲν θὰ μετεῖχε τῶν

13. Πρβλ. τὸ ἔργον Παρθενίου Κ. Πολάκη, *Ἱστορικαὶ προϋποθέσεις τοῦ Πρωτεύου τοῦ Ἐπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως*, Θεολογία 23 (1952)—25 (1959). Καὶ ἀνάτυπον.

14. ΒΕΠΗΣ, τ. 55, σελ. 181 ἐξ., καὶ παρὰ Π. Χρήστου, *Βασιλείου Καισαρείας τοῦ Μεγάλου Ἀπαντα τὰ ἔργα*, τ. 3, σελ. 504 ἐξ.

ιδίων τιμῶν. Ἐκείνους δὲ ποὺ λέγουν ὅτι τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον εἶναι κτίσμα τοὺς λυπούμεθα ὡς ὑποπεσόντας εἰς τὴν ἀσυγχώρητον βλασφημίαν (Μάρκου 3,29 καὶ Ματθαίου 12,31-32), διότι τὸ ὅτι διαφέρει ἡ φύσις τῆς θεότητος δὲν χρειάζεται κανένα ἐπιχείρημα, δι' ἐκείνους οἱ ὁποῖοι εἶναι ἔστω καὶ ὀλίγον ἐξοικειωμένοι μὲ τὰς Γραφάς· ἀφοῦ ἡ μὲν κτίσις δουλεύει, τὸ δὲ Πνεῦμα ἐλευθερώνει· ἡ κτίσις χρειάζεται ζωὴν, τὸ δὲ Πνεῦμα εἶναι ποὺ ζωοποιεῖ· ἡ κτίσις χρειάζεται διδασκαλίαν, τὸ Πνεῦμα εἶναι τὸ διδάσκον· ἡ κτίσις ἀγιάζεται, τὸ δὲ Πνεῦμα εἶναι τὸ ἀγιάζον. Ἄν καὶ ἀναφέρεις ἀγγέλους, ἀρχαγγέλους, ὅλας τὰς ὑπερκοσμίους δυνάμεις, αὐταὶ λαμβάνουν τὴν ἀγιωσύνην των διὰ τοῦ Πνεύματος. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ φράσις τοῦ Μ. Βασιλείου, ὅτι τὸ Πνεῦμα ἔχει «φυσικὴν» τὴν ἀγιότητα οὐ κατὰ χάριν λαβόν, ἀλλὰ συνουσιωμένην αὐτῷ, ἥτοι ἀνήκει εἰς τὴν οὐσίαν. Ὅθεν ἡ προσηγορία τοῦ ἁγίου ἔχει ἀπονεμηθῇ εἰς αὐτό. Εἶναι φύσει ἅγιον ὡς ὁ Πατὴρ καὶ ὁ Υἱός, δι' ὃ καὶ δὲν ἀνεχόμεθα τὸν διαχωρισμὸν τῆς Ἀγίας Τριάδος, οὔτε τοὺς εὐκόλως συναριθμοῦντας αὐτῷ μὲ τὴν κτίσιν ἀποδεχόμεθα. Ὑποσχόμενος πληρεστέραν διδασκαλίαν εἰς μέλλουσαν συνάντησιν, ὅτε καὶ θὰ ὠμίλει ἐκτενέστερον καὶ θὰ ἀνήρει τὰς ἀντιρρήσεις, καταλήγει ὅτι θὰ ἐπιβεβαιώσῃ τὴν ὑγιᾶ διατύπωσιν. Πράγματι δὲ μετὰ δύο ἔτη, τὸ 375, συνέταξε τὴν εἰδικὴν μελέτην περὶ τοῦ Ἀγίου Πνεύματος, τὴν ὁποίαν ἀφιέρωσεν εἰς τὸν διαπρεπῆ θεολόγον, ἐπίσκοπον Ἰκονίου Ἀμφιλόχιον, ἔνθα καὶ ἀνέπτυξε τὴν θεολογικὴν καὶ δοξολογικὴν διατύπωσιν τὴν «διὰ τοῦ Υἱοῦ ἐν Ἀγίῳ Πνεύματι καὶ τὴν μετὰ τοῦ Υἱοῦ σὺν τῷ Πνεύματι τῷ Ἀγίῳ» ἔχθουσιν, θεμελιωμένην εἰς τὴν Ἀγίαν Γραφὴν καὶ τὴν Ἱερὰν Παράδοσιν. Τοιουτοτρόπως, εἰς τὸ μέγα πλῆθος τῶν συμβόλων τῆς ἐποχῆς ποὺ περιέφερον αἱ διάφοροι μερίδες τῶν Ἀρειανῶν, ὁ Βασίλειος ἀντέτασσε τὸ Σύμβολον τῆς Νικαίας καὶ ἐπέμενεν ἐπὶ τῶν ἀναγκαίων προσθηκῶν. Χωρὶς νὰ χρησιμοποιήσῃ εὐθέως τὸν ὅρον ὁμοούσιος καὶ διὰ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα, ἐδίδασκε κατ' οὐσίαν τὴν διδασκαλίαν ταύτην (κατὰ Εὐνομίου 3,4) μὲ τὰς ἐκφράσεις «τὸ θεῖον τῆς φύσεως» (3,5) καὶ «θεότης αὐτοῦ». Ἐνεκα τούτου ἠλέγχετο, ὡς λέγει ὁ Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνός, πρᾶγμα ποὺ ἀπέκρουεν, ὁ φίλος του (ἐπιστολὴ 48), ἀποδίδων τὴν προσεκτικὴν διατύπωσιν εἰς τὴν πρότασιν τοῦ Βασιλείου νὰ μὴ προκαλέσῃ τοὺς Ἀρειανούς. Σημασίαν εἶχε κατὰ τὸν Γρηγόριον, ἐὰν πράγματι ἐδέχετο τὴν θεότητα τοῦ Ἀγίου Πνεύματος (λόγος 43, ἀριθ. 68). Εἰς τὴν πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Ἀντιοχείας ἐπιστολὴν 140¹⁵ λέγει: «Ὡς πρὸς δὲ τὸ ἀόριστον τῆς διδασκαλίας περὶ τοῦ Ἀγίου Πνεύματος πρέπει νὰ γνωρίζετε ὅτι οἱ Πατέρες ἀπεσιώπησαν τὸ ὅτι πρέπει νὰ ἀναθεματίζωνται οἱ λέγοντες τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον εἶναι κτιστὴς καὶ δουλικῆς φύσεως, διότι δὲν εἶχον τότε ἀναφανῆ οἱ Πνευματομάχοι». Οὕτω,

15. ΒΕΠΕΣ, τ. 55, σελ. 167 ἐξ., καὶ παρὰ Π. Χρήστου, Βασιλείου...ἔργα, τ. 1, σελ. 334 ἐξ.

λοιπόν, ἀποκτῶμεν σαφήνειαν ὡς πρὸς τὴν θέσιν τοῦ Μ. Βασιλείου διὰ τὴν φύσιν τοῦ τρίτου προσώπου τῆς Ἀγίας Τριάδος καὶ τοῦ ὁμοουσίου Αὐτῆς. Ὑπάρχουν πολλὰ χωρία εἰς τὰς ἐπιστολάς διὰ τὸν ἐπιθυμοῦντα νὰ ἐκθέσῃ λεπτομερείας ἐπὶ τοῦ θέματος, ὡς καὶ εἰς τὸ σύγγραμμά του. Ὁ Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνὸς διετύπωσε τὴν σχετικὴν διδασκαλίαν μὲ τὴν φράσιν «Ἅγιον Πνεῦμα καὶ Θεός».

Εἰς τὴν σύγχυσιν, λοιπόν, ποὺ ἐπεκράτει οἱ τρεῖς Καππαδόκαι μὲ τὸν Βασίλειον, ὡς Οἰκουμενικὸν διδάσκαλον, καθώριζον τὴν γραμμὴν πλεύσεως τῶν Ὁρθοδόξων, καὶ μὲ τὸ κύρος τοῦ ὁ Βασίλειος ἠδύνατο νὰ διακηρύξῃ τὴν ἀνάγκην συμπληρώσεως τῆς διατυπώσεως, πλήρους διατυπώσεως εἰς τὸ τέλος τοῦ Συμβόλου τῆς Νικαίας, ὅπως καὶ τὴν διδασκαλίαν τῆς Ἐκκλησίας, ἐνισχύων καὶ τὰς περὶ Τριάδος διατυπώσεις τῆς Νικαίας. Ἡ καιρία διατύπωσης περὶ τῆς Θεότητος: «μία οὐσία ἐν τρισὶν ὑποστάσεσιν ἢ προσώποις» παρεσκευάσθη κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην, διὰ νὰ γίνῃ ὀριστικὴ διδασκαλία τῆς Ὁρθοδοξίας τῆς Ἀρχαίας Καθολικῆς Ἐκκλησίας.

Ε'

Αἱ ἐκκλησίαι πρὸς τοὺς Δυτικοὺς Ὁρθοδόξους.

Σπουδαῖον σημεῖον δι' ἡμᾶς σήμερον εἶναι τὸ νὰ ἐξετάσωμεν τὰ κύρια ἐπιχειρήματα τοῦ ἔργου τοῦ Μ. Βασιλείου, ἐπικαλουμένου τὴν βοήθειαν καὶ συνεργασίαν καὶ ἔλευσιν εἰς τὴν Ἀνατολὴν τῶν Ὁρθοδόξων Δυτικῶν Ἐπισκόπων, διὰ νὰ ἀντιληφθοῦν τὸ δρᾶμα τῶν Ἐκκλησιῶν τῆς Ἀνατολῆς, σπαρασσομένων ἀπὸ τὰς αἱρέσεις, δεδομένου ὅτι αὗται ἐπεβάλλοντο διὰ τῆς πολιτικῆς δυνάμεως, ἐφ' ὅσον ἐξεδίωκον τοὺς Ὁρθοδόξους Ἐπισκόπους διὰ συκοφαντιῶν καὶ ραδιουργιῶν καὶ ἐπετύγχανον νὰ διορίζωνται Ἀρειανόφρονες.

α) Σειρὰ ἐπιστολῶν ἀπευθύνεται πρὸς τὸν κορυφαῖον τῆς Δύσεως, οὐχὶ ὀνομαστί, ἀλλὰ πρὸς τοὺς Ἰταλοὺς καὶ Γάλλους καὶ ἐν γένει τοὺς Δυτικούς, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἐζητεῖτο ὅχι ἀπλῶς ἡ συμπάθεια, διότι σχετικῶς εἰρήνευον¹⁶, ἀφοῦ ἐκεῖ οἱ Ἀρειανοὶ ἦσαν ὀλίγοι, ἀλλὰ καὶ ἡ συμπάστασις. Αἱ ὑπ' ἀριθ. 70, 90, 91, 242, 243 καὶ 263 ἐπιστολαὶ ἀφοροῦν εἰς τὸ ἡμέτερον θέμα. Ἡ πρὸς τὸν Ἀμβρόσιον Μεδιολάνων τὸ 375 (ἀριθμ. ἐπιστολῆς 197) ἀφορᾷ εἰς τὴν διευκόλυνσιν τῆς ἀποστολῆς τῆς Ἐκκλησίας Μεδιολάνων, ἵνα παρλάβῃ τὰ λείψανα τοῦ ἐν ἐξορίᾳ ἀποθανόντος τὸ 374 Μεδιολάνων Διονυσίου. Ἀπὸ τοὺς Δυτικούς ἐζήτει ἐπέμβασιν καὶ συνεργασίαν μετὰ τῶν Ὁρθοδόξων τῆς Ἀνατολῆς, διὰ τὴν στήριξιν τῆς Ὁρθοδοξίας, διὰ συναντήσεων καὶ δὴ συνοδικῶν.

16. Πρβλ. Π. Χρήστου, Βασιλείου... ἔργα, τ. 2, σελ. 9.

β) 'Η πρώτη ἐπιστολή, ἡ 70ή, γραφεῖσα τὸ φθινόπωρον τοῦ 371, ἦτοι ἐν ἔτος μετὰ τὴν ἀνοδὸν εἰς τὸν μητροπολιτικὸν θρόνον Καισαρείας τοῦ Βασιλείου, ἔχει τὴν χαρακτηριστικὴν ἐπιγραφὴν «ἀνεπίγραφος περὶ Συνόδου». 'Η ἐπιστολή θεωρεῖται ὡς ἀπευθυνομένη πρὸς τὸν Ρώμης Δάμασον, τὸν ὁποῖον εἰς τὴν πρὸς τὸν Σαμοσάτων Εὐσέβιον 239ην ἐπιστολὴν τοῦ ἔτους 376 ὀνομάζει κορυφαῖον τῆς Δύσεως. 'Ο Βασίλειος ζητεῖ βοήθειαν σοβαράν, ἡ ὁποία ἔπρεπε νὰ ἔχῃ τὴν μορφήν ἐπισκέψεως ἀπεσταλμένων τῆς Δύσεως πρὸς ἔρευναν τῶν συνθηκῶν τῆς ζωῆς τῶν 'Ορθόδοξων, ἀνανέωσιν τῶν ἀρχαίων πατερικῶν δεσμῶν 'Ανατολῆς καὶ Δύσεως καὶ τῆς παλαιᾶς ἀγάπης δι' ἐπαναφορᾶς τῆς εἰρήνης, ἐφ' ὅσον αἱ 'Εκκλησίαι τῆς 'Ανατολῆς ἐκλυδωνίζοντο ἀπὸ τὴν τρομερὰν τρικυμίαν ποὺ εἶχε προκαλέσει ἡ διασπορὰ τῆς αἰρέσεως τοῦ 'Αρείου ὑποστηριζομένη ὑπὸ τοῦ Οὐάλεντος. Εἰς τὴν Δύσιν ἦτο ὡς Αὐγουστος ὁ ὀρθόδοξος Βαλεντινιανὸς ὁ Α' (364-375). 'Ἐπρεπεν οἱ Δυτικοὶ νὰ καταστήσουν εἰς ἑαυτοὺς φανεράν τὴν αἰτίαν τῆς ἀκαταστασίας τῆς 'Ανατολῆς καὶ νὰ γνωρίσουν ἐπακριβῶς ποιοὶ ἦσαν οἱ 'Ορθόδοξοι ἐν 'Ανατολῇ πρὸς τοὺς ὁποίους ἠδύναντο νὰ ἔχουν «κοινωνίαν»· ἡννόει τῆς Θείας Εὐχαριστίας. Δὲν ἐζήτει τίποτε νέον, ἀλλ' ἐπάνοδον εἰς τὴν ἀρχαίαν παράδοσιν τῆς 'Ορθοδοξίας καὶ τὴν φιλανθρωπίαν τοῦ Διονυσίου τοῦ Ρώμης, ὁ ὁποῖος ἐκοινωνεῖ τότε, τὴν ἐποχὴν τοῦ Γ' αἰῶνος, μὲ τὴν Μητρόπολιν Καισαρείας¹⁷. 'Ο Βασίλειος ἐνόμιζεν, ὅτι ἦτο ἡ ἐσχάτη ὥρα προσελεύσεως εἰς βοήθειαν καὶ συναγερμῶν τῶν 'Ορθόδοξων 'Ανατολῆς καὶ Δύσεως. Οὗτος εἶχε ζητήσῃ εἰδικῶς τὴν βοήθειαν τοῦ Μ. 'Αθανασίου, ἄκρως σεβαστοῦ εἰς τὴν Δύσιν¹⁸, δι' ἐπιστολῶν, διὰ χειρὸς τοῦ διακόνου τοῦ ἀνθρώπου τοῦ Θεοῦ» 'Αντιοχείας Μελετίου, τούτέστι τοῦ Δωροθέου, σταλείσας. 'Η Δύσις δὲν ἔδειξεν ὅμως τὴν ἀρμόζουσαν συναντίληψιν, διότι ἀντὶ σοβαρᾶς ἀποστολῆς ἀπέστειλε τὸν διάκονον Σαβῖνον, ἐνῶ ἐχρειάζετο μεγαλυτέρου κύρους ἀντιπροσωπεῖα πρὸς ἐξέτασιν τῶν πραγμάτων τῆς 'Ανατολῆς.

'Η Δύσις, λοιπόν, ἐφωδίασε τὸν ἀπεσταλμένον τῆς μὲ ἐπιστολὴν ἀπὸ τὴν Σύνοδον, τὴν ἐν Ρώμῃ συγκροτηθεῖσαν ἐξ 24 'Επισκόπων, οἱ ὁποῖοι κατεδίκασαν τὸν Αὐξέντιον Μεδιολάνων. 'Ο Σαβῖνος μετέφερεν εἰς τὴν Δύσιν νέας ἐπιστολάς τοῦ Βασιλείου πρὸς τὸν Δάμασον (ἐπ. 90ή) καὶ ἄλλους ἡγέτας καὶ πρὸς ἄλλους ἐπισκόπους, οἱ ὁποῖοι εἶχον ἀπευθυνθῇ πρὸς αὐτόν, ὅπως καὶ ὁ Οὐαλεριανὸς 'Ακυληῆας (ἐπ. 91η). 'Η πρὸ τοῦ Πάσχα τοῦ 372 ἀποσταλεῖσα ἐπιστολή, ἡ 90ή, ἀπευθυνομένη πρὸς τοὺς ἀγιωτάτους 'Επισκόπους —εἰς τὴν Δύσιν— ἐφθασε πολὺ ἀργά, διότι ὁ Σαβῖνος περιώδευσε τὰς ἀνατολικὰς περιοχάς, πράγματι δὲ φαίνεται ὅτι ἀπευθύνεται πρὸς τὸν Δάμασον. Τοῦτο θεωρῶ χαρακτηριστικόν, διότι σημαίνει, ὅτι ὁ Βασίλειος δὲν εἶχεν ἰδιαίτεράν

17. Β. Στεφανίδου, 'Εκκλησιαστικὴ 'Ιστορία, 'Αθήναι 1959², σελ. 89. Γ. Κονιδάρη, Γενικὴ 'Εκκλησιαστικὴ 'Ιστορία, 'Εν 'Αθήναις 1957², σελ. 206.

18. Π. Χρήστου, Βασιλείου... ἔργα, τ. 2, σελ. 10.

ἐκτίμησιν πρὸς τὴν Δύσιν. Πάντως, ἐκφράζει τὴν χαρὰν τοῦ διότι τὰ διὰ τοῦ Μ. Ἀθανασίου ἀποσταλέντα γράμματα περιέχουσι μαρτυρίαν ὑγιоῦς πίστεως καὶ ἀνεπηρεάστου ὁμονοίας, ἔτι δὲ καὶ συμπνοίας ἀπόδειξιν, ὥστε οἱ ποιμένες ἀναδεικνύονται ἀκολουθοῦντες τὰ ἔγνη τῶν Πατέρων καὶ ποιμαίνοντες «τὸν λαὸν τοῦ Κυρίου μετ' ἐπιστήμης». Οἱ Δυτικοὶ Ἐπίσκοποι ἔπρεπεν ὅπως δῇ-
ποτε, μανθάνοντες τὰ συμβαίνοντα ἐν Ἀνατολῇ, νὰ βοηθήσουν τοὺς εἰς τὰ δεινὰ τῆς ἐξορίας ζῶντας, ἔπρεπε δὲ νὰ ἀντιληφθοῦν τὰς καταστροφὰς τῶν Ἐκκλησιῶν καὶ τῶν εὐκτηρίων οἰκῶν, νὰ συμπονέσουν τὰς καταπεπονημένας Ἐκκλησίας, ἐφ' ὅσον δὲ ὑπάρχει μετὰ τῶν Ὁρθοδόξων ἡ κοινωνία τοῦ Πνεύματος καὶ τῆς ἀγάπης τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Ἀποστολικῆς Παραδόσεως, ἔπρεπε νὰ συγκινηθοῦν ἀπὸ τὸ γεγονός τῆς καταφρονήσεως τῶν Πατερικῶν Δογμάτων καὶ τῆς Ἀποστολικῆς Παραδόσεως. «Ὅθεν προτρέπει νὰ κινήθωσιν εἰς βοήθειαν μὲ τὸν ζῆλον τῆς εὐσεβείας καὶ μὲ τὴν παρρησίαν τῆς ἀληθείας πρὸς οἰκοδομὴν τῆς γνησίας διδασκαλίας κατὰ τοῦ Ἀρείου, διότι ἡ γνησία διδασκαλία ὁμολογεῖ, ὅτι «ὁ Υἱὸς» εἶναι «ὁμοούσιος τῷ Πατρί», «καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον ὁμοτίμως συναριθμεῖται τε καὶ συλλατρεύεται» πρὸς τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱόν¹⁹. Καὶ ἡ πρὸς τὸν Οὐαλεριανὸν Ἐπίσκοπον Ἰλλυριῶν, τουτέστι τῆς Ἀκυλητίας ὀρθόδοξον Ἱεράρχην, ἰθύνοντα Κέντρον Ὁρθοδόξου μορφώσεως καὶ δραστηριότητος —ὁ διαπρεπὴς Ἱερώνυμος παρ' αὐτῷ ἐμορφώθη— περιέχει ἀναλόγους προτροπὰς πρὸς ἀνανέωσιν τῆς πίστεως τῆς Νικαίας, δοξολογίαν τῆς Τριάδος καὶ ἐπικαλεῖται τὴν βοήθειαν διὰ τὴν Ἀνατολήν. Καὶ εἰς τὴν ἐπιστολὴν ταύτην βλέπομεν τὴν ἑλλειψιν πραγματικῆς στηρίξεως τῆς Ὁρθοδοξίας ἐκ μέρους τῶν Δυτικῶν, συνεπεία καὶ τῆς κακῆς πληροφορήσεως ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρειαν τῆς Ρώμης, ἡ ὁποία δὲν εἶχε πραγματικὴν ἐκτίμησιν τῆς καταστάσεως, ἰδίᾳ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀντιοχείας, διότι καὶ ὁ διάδοχος τοῦ Μ. Ἀθανασίου, ὁ Ἀλεξανδρείας Πέτρος, συνέχιζε τὴν πολιτικὴν τῆς ἀναγνωρίσεως τῆς μικρᾶς μερίδος τῶν Ὁρθοδόξων καὶ δὲν ἀνεγνώριζε τὸν Μελέτιον, πρᾶγμα ποῦ ἀπεγοήτευε τὸν Μ. Βασίλειον. Οἱ Δυτικοὶ μάλιστα τὸ 374 ἔστειλαν τὸν πρεσβύτερον Εὐάγριον —τὸν ἐν τῇ Δύσει διαμένοντα Ἀντιοχέα— μὲ ἐν Σύμβολον, διὰ νὰ τὸ ὑπογράψουν οἱ Ἀνατολικοί, χωρὶς ὅμως καμμίαν μεταβολήν. Τοῦτο ἐζητεῖτο δι' ἐπιστολῆς ἀπὸ τὸν Βασίλειον, μετὰ τῆς προσθήκης περὶ ἀποστολῆς ἀντιπροσωπείας εἰς τὴν Δύσιν διὰ σχετικὴν συζήτησιν. Ὁ Βασίλειος ἡρνήθη τὴν ἀποδοχὴν τῶν προτάσεων, τὰς ὁποίας ἐθεώρησε προσβλητικὰς. Ὁ Εὐάγριος ἐλθὼν εἰς ἐπαφὴν εἰς τὴν Ἀντιόχειαν μὲ τὸν Παυλῖνον εἰσηγήθη εἰς τὴν Δύσιν τὴν ἀναγνώρισιν τοῦ Παυλίνου, πρᾶγμα ποῦ ἐσήμαινε συνέχισιν τοῦ Ἀντιοχειανοῦ Σχίσματος. Μετὰ δέκα τρία ἔτη διεδέχθη ὁ Εὐάγριος τὸν Παυλῖνον²⁰.

19. *Αὐτόθι*, σελ. 18 ἐξ.

20. *Αὐτόθι*, σελ. 11.

Ὁ Βασίλειος, παρὰ τὴν δοκιμασίαν, τὴν ὁποίαν ὑφίστατο, καὶ τὰς ἀπογοητεύσεις, εἶχε τὴν ἔμπνευσιν νὰ γράψῃ εἰς τὸν στρατηγὸν Τερέντιον εἰς Ἀντιόχειαν, πού εἶχε ἀρχίσει νὰ ὑποστηρίξῃ τὸν Παυλῖνον, καὶ ὠργάνωσε νέαν ἀποστολὴν εἰς τὴν Δύσιν. Τὸν Δωρόθεον συνώδευσε ὁ Σανκτίσιμος, πρόσωπον κινούμενον μεταξὺ Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως, διὰ νὰ φέρῃ ἐπιστολὰς εἰς τὸν Δάμασκον (242α) καὶ τοὺς Ἱταλοὺς Ἐπισκόπους, διότι ἦτο ἀνάγκη νὰ καμφθῇ τὸ πείσμα τῶν Δυτικῶν νὰ μὴ ἀναγνωρίσουν ὡς Ἀντιοχείας τὸν ἐξαίσιον Μελέτιον, ἀλλὰ τὸν ἀντικανονικῶς χειροτονηθέντα Παυλῖνον. Ὁ μέγας σκοπὸς τοῦ Μ. Βασιλείου ἦτο ὅχι ἀπλῶς ἡ συνένωσις ἀλλ' ὁ ἀληθὴς συναγεμὸς τῶν χριστιανῶν ἐπισκόπων Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως ὑπὲρ τῆς Πίστεως τῆς Νικαίας, ὥστε νὰ καταστῇ δυνατὴ ἡ συγκρότησις Συνόδου. Αἱ ἐνθαρρυντικαὶ ἐπιστολαὶ τῆς Δύσεως δὲν ἦσαν ἐπαρκεῖς, ἀφοῦ διηγωνίζετο τὸ Ἀντιοχειανὸν Σχίσμα, ἐζητεῖτο δὲ ἡ διατύπωσις ὁμολογίας ἐκ μέρους ἐκείνων, τοὺς ὁποίους οἱ Δυτικοί, οἱ μὴ γνωρίζοντες τὰ πράγματα καὶ τὰ πρόσωπα τῆς Ἀνατολῆς καλῶς, ἐθεώρουν ὑπόπτους, δι' ὃ καὶ ἐζήτουν γραπτὴν ὁμολογίαν πίστεως. Ἐνταῦθα πρέπει νὰ σημειώσωμεν, ὅτι ἔχομεν τὴν ἀληθῆ περὶ τῶν Δυτικῶν γνώμην τοῦ Μ. Βασιλείου, ὁ ὁποῖος γράφων πρὸς τὸν ἐξόριστον εἰς Θράκην Εὐσέβιον Σαμοσάτων, ὅχι μόνον περιγράφει τὴν δεινὴν κατάστασιν τῆς Ὁρθοδοξίας ἐν Ἀνατολῇ, ἀλλὰ καὶ ἐπικρίνει εὐθέως τὴν ἀπροθυμίαν τῆς Δύσεως, νὰ παράσχῃ βοήθειαν (ἐπιστ. 239)²¹. Ἡ ἐπιστολὴ εἶναι βαρυσήμαντος, διότι ἀπευθυνομένη πρὸς ἀγαπητὸν πρόσωπον ἐκφράζει κατὰ τρόπον ἀληθῶς ὑπέροχον τὴν ἄκρως λυπηράν, διὰ τὴν οὐσίαν τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἰδέαν του περὶ τῆς Παπασύνης, ἡ ὁποία δὲν ὑπερέτει τὴν ἐνότητα τῆς Μιάς, Ἀγίας, Καθολικῆς καὶ Ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ τὴν μεταμόρφωσιν τῆς ἐν τῇ Δύσει Καθολικῆς Ἐκκλησίας εἰς Ρωμαιοκαθολικὴν, τουτέστιν εἰς ἐκκλησιαστικοπολιτικὸν ὀργανισμόν, δίδοντα τὴν ἐντύπωσιν προεκτάσεως ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας. Τοῦτο βλέπομεν, ὅτι συνετελέσθη βραδέως, μὲ σταθμούς, κατὰ τὸ τέλος τοῦ ΣΤ' καὶ ἀρχὰς τοῦ Ζ' αἰῶνος, ὅτε ἐπὶ Γρηγορίου τοῦ Α' τοῦ Μεγάλου ἐδημιουργήθη ἡ παπικὴ διπλωματία, τὸ δὲ 754 ἰδρύθη τὸ ὑποτελὲς εἰς τοὺς Φράγκους παπικὸν κράτος, τὸ ὁποῖον κατηργήθη μόλις τὸ 1870 καὶ ἀνεβίωσεν ἐπὶ Μουσσολίνι (1929) ὡς «πόλις τοῦ Βατικανοῦ». Ταῦτα σημαίνουν μεταμόρφωσιν τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἀλλοίωσιν τῆς οὐσίας τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τῆς πνευματικότητος τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ.

Ἐδῶ εὐρίσκει ὁ Μ. Βασίλειος ἀφορμὴν διὰ νὰ ὁμιλήσῃ ἐπιγραμματικῶς περὶ τῆς Δύσεως καὶ νὰ ἐκφράσῃ τὴν ἀπορίαν του διὰ τὴν ἐν τοῖς πράγμασι θέσιν τῶν Ὁρθοδόξων, ἐναντι τῶν ὁποίων ἔρριπτον χαριστικὴν βολὴν οἱ Δυτικοί, ἐννοῶ τῶν ἡρώων τῆς Ὁρθοδοξίας ἐξορίστων Μελετίου Ἀντιοχείας καὶ

21. Ἴδε μετὰφρασιν αὐτόθι, σελ. 300 ἐξ.

Εὐσεβίου Σαμοσάτων, καίτοι οὗτοι εἶχον ἐξορισθῆ ἀπὸ τὸν φιλαρειανὸν ἡγεμόνα, ἐν τούτοις ἐθεωροῦντο ἐν τῇ Δύσει παραδόξως ὡς Ἀρειανοὶ ἀπὸ τοὺς ἀντιαρειανούς ὀρθοδόξους ἱεράρχας τῆς Δύσεως. Λέγει λοιπὸν ὁ Μ. Βασίλειος ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ ταύτῃ: «Εἰς ἐμὲ ἔρχεται εἰς τὸν νοῦν νὰ εἶπω τὸ ἐν τῇ Ἰλιάδι ὑπὸ τοῦ Διομήδους λεχθέν:

‘τῷ ὄντι γὰρ θεραπευόμενα τὰ υπερήφανα ἦθη ἐαυτῶν ὑπεροπτικώτερα γίνεσθαι πέφυκεν’». «Ἐξ ἄλλου», προσθέτει, «ἐὰν ὁ Κύριος μᾶς εὐσπλαγχνισθῇ, ποίαν ἄλλην βοήθειαν χρειαζόμεθα; Ἐὰν δὲ συνεχισθῇ ἐναντίον μας ἡ ὀργὴ τοῦ Θεοῦ, ποίαν βοήθειαν ἡμπορεῖ νὰ μᾶς προσφέρῃ ἡ δυτικὴ ὁφρὺς;». «Αὐτοί», τουτέστιν οἱ δυτικοὶ «τὸ ἀλήθες οὔτε ἴσασιν οὔτε μαθεῖν ἀνέχονται, ψευδέσι δὲ ὑπονοίαις» προκατειλημμένοι κάμνουν ἀστηρίκτους ὑποψίας, ὅπως τώρα συμβαίνει μὲ τὴν περίπτωσιν τοῦ Μαρκελλοῦ (Ἀγίουρας, ὁπαδοῦ τῆς Νικαίας, ὁ ὁποῖος βραδύτερον ἐσαβελλιάνισεν, ἤτοι ἐγίνε μοναρχιανὸς ἀντιτριαδικός), ὁπότε ἐμάχοντο ἐκείνους ποὺ ἔλεγον τὴν ἀλήθειαν καὶ ἔτσι ἐστήριζον εἰς τὰ πράγματα τοὺς αἰρετικούς». Προσθέτει δέ, ὅτι ἐσκέπτετο νὰ γράψῃ «πρὸς τὸν κορυφαῖον τῆς Δύσεως (τουτέστι τὸν Δάμασον), ἔξω ἀπὸ τοὺς συμβατισμούς τοῦ πρωτοκόλλου, ὅχι βέβαια τίποτε τὸ συγκεκριμένον περὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ὑποθέσεων, ἀλλὰ γενικῶς καὶ μόνον ὅσα χρειάζονται» διὰ νὰ ὑπαινιχθῇ, ὅτι οἱ Δυτικοί, μὴ γνωρίζοντες τὴν ἀλήθειαν περὶ τῆς καταστάσεως τῆς Ἀνατολῆς δὲν κατεδέχοντο ν’ ἀκολουθήσουν τὴν ὁδὸν διὰ νὰ τὴν μάθουν.

Ὁ Μ. Βασίλειος ἐφρόνει, ὅτι δὲν ἔπρεπε νὰ ἐπιτίθενται κατ’ ἐκείνων ποὺ ἐταλαιπωρήθησαν ἀπὸ τοὺς πειρασμούς, τουτέστι τοὺς Μελέτιον καὶ Εὐσέβιον, καὶ νὰ θεωροῦν ὡς ἀρετὴν τὴν υπερηφάνειαν, ἡ ὁποία εἶναι ἀμάρτημα ἀρκετὸν διὰ νὰ δημιουργήσῃ καὶ μόνον αὐτὸ ἔχθραν πρὸς τὸν Θεόν». Σήμερον ἀναγνωρίζεται, εὐτυχῶς, ὅτι ὁ Μ. Βασίλειος δὲν ἐθεώρει ἀποφασιστικὸν παράγοντα τὴν κοινωνίαν μετὰ τῆς Ρώμης, διότι εἰς τὰς συστατικὰς ἐπιστολάς τὸ σπουδαιότερον κριτήριον τῆς κοινωνίας διὰ τὴν Ὁρθοδοξίαν ἦτο ἡ ὑγιὲς διδασκαλία (πρβλ. ἐπιστ. 214). Ἄλλως τε κατὰ τοὺς ἐννέα πρώτους αἰῶνας τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων ἡ Καθολικὴ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία τῆς Ἀνατολῆς οὐδέποτε ἀνεγνώρισε τὰς περὶ Πρωτείου ἐξουσίας ὑπερφιάλους ἀξιώσεις τῶν Ρωμαίων²², δι’ ὃ καὶ δὲν ὑπῆρξε θέμα ὑποταγῆς τῆς Ἀνατολῆς εἰς τὴν Δύσιν.

22. Χρυσόστομος Παπαδοπούλου, *Τὸ Πρωτεῖον τοῦ Ἐπισκόπου Ρώμης*, Ἀθῆναι 1964², σελ. 322. Περὶ τῆς μελέτης ταύτης εἶχεν ἐκφρασθῇ εἰς ἐμὲ εὐμενῶς ὁ ἀείμνηστος διδάσκαλός μου Hans Lietzmann (1930). Διὰ τὰ πρεσβεῖα τιμῆς τῶν πέντε πατριαρχῶν ἴδε *Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν Β. Στεφανίδου καὶ Γενικὴν Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν* Γ. Κονιδάρη, ἀνωτέρω, ὡς καὶ τοῦ Μαξίμου Σάργεωφ, *Τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον ἐν τῇ Ὁρθοδοξίᾳ*, Θεσσαλονίκη 1972, σελ. 59,

Τὴν γνώμην τῶν Ἀνατολικῶν ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Εἰρηναίου ὄχι μόνον εἰς τὸ θέμα τοῦ Πάσχα ἀλλὰ καὶ εἰς τὰ δογματικὰ ζητήματα ἐκφράζουν οἱ ἐπίσκοποι ἐν Συνόδῳ, δι' ὃ τὸ σπουδαιότερον στοιχεῖον τῆς ἱστορικῆς ἐξελιξέως τῆς Ἐκκλησίας ἦτο πάντοτε ἡ Συνοδικὴ Ἀπόφασις²³. Ἡ Ἀνατολὴ καὶ αἱ Οἰκουμενικαὶ Σύνοδοι καθώρισαν τὸ πρωτεῖον τιμῆς τῶν Ἐπισκόπων τῶν ἐξεχόντων θρόνων μὲ πρῶτον τὸν Ρώμης, δεύτερον τὸν Κωνσταντινουπόλεως, τρίτον τὸν Ἀλεξανδρείας, τέταρτον τὸν Ἀντιοχείας καὶ πέμπτον τὸν Ἱεροσολύμων, καὶ χωρὶς τὰς ἀποφάσεις τῶν Συνόδων, τουτέστι τοὺς Ἱερούς Κανόνας, οὐδὲ αὐτὸ τὸ πρωτεῖον τιμῆς δύναται νὰ γίνῃ κανονικῶς δεκτὸν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ. Τελικῶς δὲ καὶ εἰς τὴν μεγάλην ἐπὶ Φωτίου Σύνοδον τὸ 879-880 αὐτὴ ἡ ἀρχὴ ἐπεκράτησε, τῆς Πενταρχίας τῶν Πατριαρχῶν, ἐχούσης σημασίαν, ἰδίᾳ κατὰ τὴν ἀπουσίαν Οἰκουμενικῶν Συνόδων²⁴. Ἡ πορεία τῆς Ἐκκλησίας πρὸ καὶ μετὰ τὴν πραγματικὴν ἐνωτικὴν Σύνοδον τοῦ Φωτίου, πρὸ τοῦ θλιβεροῦ Σχίσματος τοῦ 1054, ἐπιβεβαιοῦν ἀπολύτως τὴν θέσιν, ὅτι διὰ τὴν Ἐκκλησίαν ὁ ἀποφασιστικὸς παράγων ἦτο ἡ Σύνοδος καὶ δὴ καὶ ἡ Οἰκουμενικὴ, ἐνῶ εἰς τὴν Δύσιν, ἀτυχῶς, ἡ Οἰκουμενικὴ Σύνοδος ὑπεβιάσθη εἰς συμβουλευτικὸν ὄργανον. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία, ὅτι ὁ Μ. Βασίλειος, παρὰ τὰς ἀπογοητεύσεις του, ἀγκαλιάζων ὅλα τὰ ζητήματα τῆς Ὁρθοδόξιας καὶ πρὸ πάντων τοῦ Τριαδικοῦ καὶ Χριστολογικοῦ Δόγματος, τὰ ὁποῖα ἀνήκουν εἰς τὸν κεντρικὸν πυρῆνα τῆς ἐνότητος τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας, γράφει πρὸς τοὺς Δυτικούς μὲ διακριτικότητά. Ἐπειτα ἀπὸ μίαν διακοπὴν ἐτῶν τὸ 376 στέλλει ἐπιστολὰς, διὰ χειρὸς τοῦ Δωροθέου, ὁ ὁποῖος συνεταξίδευσεν μὲ τὸν Σανκτίσιμον, διὰ νὰ συγκινήσῃ καὶ κινήσῃ πρὸς πραγματικὴν βοήθειαν τὴν Ρώμην. Εἰς τὸν Ἐπίσκοπον Ρώμης φαίνεται νὰ ἀπευθύνεται καὶ ἡ 242α ἐπιστολὴ πρὸς τοὺς Δυτικούς, εἶναι ὅμως χαρακτηριστικόν, ὅτι ποτὲ δὲν ἀπευθύνει ἐπιστολὰς εὐθέως πρὸς τὸν Πάπαν. Γράφων δὲ οἶνει ἐγκύκλιον πρὸς τοὺς Ἱταλοὺς καὶ Γάλλους Ἐπισκόπους²⁵, δίδει μεγάλην σημασίαν εἰς τὰς ἐπισκοπικὰς συναντήσεις, διὰ τοῦτο πιστεύομεν ὅτι προετοιμάζει τὴν μέλλουσαν Σύνοδον. Ἐχει πάντοτε πρὸ ὀφθαλμῶν τὰ προβλήματα τῆς ὅλης Καθολικῆς Ἐκκλησίας τῆς Οἰκουμένης καὶ ὁραματίζε-

66, 72, 101, 109, 224. Πρβλ. καὶ Γ. Κονιδάρη, Ὁ Μέγας Βασίλειος πρότυπον Οἰκουμενικοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ ἡγέτου, σελ. 55.

23. Γ. Κονιδάρη, Γενικὴ Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, σελ. 482 ἐξ., 497 ἐξ.

24. Πρβλ. Ἐναρκτήριον ὁμιλίαν—ἀνακοίνωσιν εἰς τὸ Συμπόσιον τῶν ἐιδικῶν τῆς Ἱστορίας τῶν Συνόδων, Πεντέλη 10-16 Σεπτεμβρίου 1979 ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ αἰδεσιμωτάτου καθηγητοῦ κ. Walter Brandmüller τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Augsburg. Τὸ ἔργον ἐπιγράφεται: «Konziliengeschichte» καὶ θὰ ἐκδοθῇ εἰς 25 τόμους. Ἡ ἡμετέρα ὁμιλία φέρει τὸν τίτλον «Zur Bewertung der allgemeinen Synode des Photius 879-80. Ein Versuch». Ἰσως θὰ γίνῃ μετάφρασις εἰς τὴν ἑλληνικὴν.

25. Πρβλ. ἐπιστολὰς 243 καὶ 263, ἐκδ. Π. Χρήστου, Βασιλείου... ἔργα, τ. 2, σελ. 27 ἐξ. καὶ 31 ἐξ.

ται μετὸν τρόπον τοῦ μίαν Γενικήν Σύνοδον²⁶. Δι' αὐτὸ εἶναι σπουδαιοτάτη ἡ ἐπιστολὴ 263 τοῦ 376, γραφεῖσα ἐπὶ τοῦ ὀρθοδόξου αὐτοκράτορος Γρατιανοῦ. Εἰς αὐτὴν περιγράφει τὰ παθήματα τῶν Ὀρθοδόξων τῆς Ἀνατολῆς καὶ ζητεῖ νὰ συμπάσχουν μετ' αὐτῶν οἱ Δυτικοί. Λέγει δὲ ρητῶς ἐξ ἀφορμῆς τοῦ σαβελλιανίζοντος Μαρκελλοῦ, ὅτι ἀπετέλει ἀνάγκην τῆς Ἐκκλησίας ἡ ἐν κοινῇ μετὰ τῶν Δυτικῶν σκέψει, δηλ. Συνόδῳ, καὶ λύσις τῶν ζωτικῶν διὰ τὴν Ἐκκλησίαν ζητημάτων. Τὰ παθήματα τῶν Ὀρθοδόξων τῆς Ἀνατολῆς ἀπὸ δεκατριετίας, ἥτοι ἀπὸ τοῦ 364, ἔχουν διαλαληθῇ εἰς ὅλην τὴν Οἰκουμένην (ἡ ἐπιστολὴ 242 σημαντικὴ διὰ τὴν περιγραφὴν τῶν διωγμῶν καὶ τοῦ ἀληθοῦς γονατίσματος τῶν Ὀρθοδόξων). Ἐπρεπε νὰ ἔλθουν οἱ Δυτικοὶ καὶ μετὰ ζῶσαν φωνὴν νὰ ἐνισχύσουν τοὺς πιστοὺς εἰς τὴν Παράδοσιν τῆς Ἐκκλησίας.

Ἀπευθυνόμενος δὲ (ἐπιστολὴ 243) πρὸς τοὺς ἀληθῶς θεοφιλεστάτους καὶ ἀγαπητοτάτους ἀδελφούς καὶ ὁμοψύχους συλλειτουργούς, τοὺς ἀνὰ τὴν Γαλλίαν καὶ Ἰταλίαν ἐπισκόπους, διὰ βοήθειαν καὶ συμπάθειαν, ζητεῖ νὰ γνωσθῇ εἰς τὸν αὐτοκράτορα Γρατιανὸν ἡ σύγκλησις τῶν Ἐκκλησιῶν τῆς Ἀνατολῆς, κυπτούσης ὑπὸ τὸ βάρος τῶν βαρυτάτων διωγμῶν τῶν αἵρετικῶν, διότι οὔτε τὰ ἄσπρα μαλλιά, οὔτε ἡ ἄσκησις εὐσεβείας, οὔτε ὁ εὐαγγελικὸς βίος γίνονται σεβαστά, ὅταν οἱ νύκτωρ ἀπαχθέντες ἤγοντο στενάζοντες εἰς τὰς ἐρήμους ὅπου παρεδίδοντο εἰς τὸν θάνατον. Οἱ διωγμοὶ καὶ αἱ συμφοραὶ τῶν Ὀρθοδόξων εἶναι χειρότεροι καὶ ἀπὸ τοὺς παλαιούς τῶν ἐθνικῶν, διότι ἐπεκτείνονται κατὰ τῶν διακηρυσσόντων τὴν ὀρθόδοξον ἀλήθειαν ἀπὸ ἀνθρώπου εἰς ἄνθρωπον, ἔχοντας τὸ ὄνομα τοῦ Χριστιανοῦ. Πρέπει ὅμως ἐδῶ νὰ τονίσωμεν, ὅτι εἶναι ἀξιοσημείωτον τὸ γεγονός, ὅτι τὸν Μ. Βασίλειον ἐσεβάσθησαν οἱ διώκται καὶ αὐτὸς ὁ Οὐάλης. Ὁ Μ. Βασίλειος ὅμως λέγει, ταπεινοφρόνως, λόγῳ «ἀσχημότητος». Ἀλλὰ τὰ συμπασχήματα τῶν στύλων τῆς Ὀρθοδοξίας τῆς χειμαζομένης Ἐκκλησίας πρέπει νὰ προκαλέσουν τὸν στεναγμὸν δι' ἡμᾶς, διότι ὁ μονογενὴς Υἱὸς βλασφημεῖται καὶ δὲν ὑπάρχει κανεὶς νὰ φέρῃ ἀντίρρησην. Τὸ Ἅγιον Πνεῦμα ἀπορρίπτεται καὶ ὁ δυνάμενος νὰ ἀνασκευάσῃ τὴν ἀθέτησιν ἐξορίζεται. Ἐχει ἐπικρατήσῃ ἡ πολυθεΐα, δι' αὐτοὺς ὑπάρχει «Μέγας Θεὸς» καὶ μικρός, ὁ δὲ Υἱὸς θεωρεῖται ὅχι ὄνομα φυσικῆς ὑποστάσεως, ἀλλ' ὡς προσήγορία καὶ τὸ Πνεῦμα θεωρεῖται κτίσμα. Φοβεῖται τὴν ἀπάτην τοῦ χριστιανικοῦ λαοῦ, ἡ ὁποία θὰ ἔχῃ ἐπακλόουθον τὴν παῦσιν ὑπάρξεως Ὀρθοδόξων, ἐπιγινωσκόντων τὴν ἀλήθειαν. Ἐφοβοῦντο τότε οἱ Ὀρθόδοξοι νὰ ταξιδεύσουν. Ἐννοεῖ τοὺς ἐπισκόπους, διότι κατὰ τὴν ἀπουσίαν των ἦτο δυνατόν νὰ καταληφθῇ ἡ ἔδρα των. Ἐνεκα τούτων ἀναμένει ἀγαθὰς εἰδήσεις διὰ τοῦ Δωροθέου, διὰ πραγματικὴν βοήθειαν. Καὶ διὰ τῆς ἐπιστολῆς ταύτης παρασκευάζει τὴν ἐπικοινωνίαν, ἡ ὁποία θὰ ὠδήγῃ εἰς τὴν προπαρασκευὴν τῆς συγκλήσεως Συνόδου.

26. Πρβλ. ἀνωτέρω περὶ τῆς 70ῆς ἐπιστολῆς.

Ἡ πρὸς τοὺς Δυτικούς Ἐπισκόπους ἀλλὰ καὶ πάλιν κυρίως πρὸς τὸν Δάμασον σταλεῖσα τὸ 377 ἐπιστολὴ (263) ἀποτελεῖ ἔκφρασιν χαρᾶς διὰ τὰς παρηγόρους εἰδήσεις τῶν κοσμιωτάτων συμπρεσβυτέρων Δωροθέου καὶ Σανκτισίμου ἀποσταλέντων εἰς τὴν Δύσιν ἵνα προκαλέσουν καταδίκην τοῦ Ἀπολλιναρίου, θέσαντος τὸ θέμα τῆς σχέσεως τῶν δύο ἐν Χριστῷ φύσεων, μὲ τὴν φράσιν: «Μία φύσις τοῦ Θεοῦ Λόγου σεσαρκωμένη»²⁷. Οἱ Δυτικοὶ ὤφειλον νὰ μὴ διστάσουν νὰ ἐπισκεφθοῦν τὴν Ἀνατολήν. Αὐτὸ ἦτο τὸ ἐπίμονον αἶτημα τοῦ Βασιλείου, διότι οὕτω μόνον θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ ἀποκρουσθοῦν καὶ νὰ καταπολεμηθοῦν ὁρθῶς οἱ Ἀρειανοί, τοὺς ὁποίους δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ ἀναφέρωμεν, διότι εἶναι γνωστοί. Ὁ Εὐστάθιος Σεβαστείας καὶ ὁ Λιβέριος ὁ Ρώμης (352-366) εἶναι τὰ πρόσωπα τὰ ὁποῖα διέπραξαν σφάλματα. Ὅμιλεῖ εἰδικῶς περὶ τῆς ἱκανότητος τῆς συγγραφικῆς τοῦ Ἀπολλιναρίου ἰουδαϊζοντος, τοῦ ὁποίου τὰς γνώμας θεωρεῖ καταγελάστους. Μνημονεύει δὲ καὶ τοῦ Παυλίνου, κλίνοντος πρὸς τὸν Μάρκελλον Ἀγκύρας. Ἀξιοσημείωτον εἶναι, ὅτι ὁ Βασίλειος, προετοιμάζων θεολογικῶς καὶ ψυχολογικῶς τὰ πνεύματα διὰ τὴν σύγκλησιν Μεγάλῃς Συνόδου, θεωρεῖ ἀκόμη, ὅτι τὸ ἔτος 377, ἐν ἔτος πρὸ τοῦ θανάτου του, «ὁ καιρὸς» δὲν ἦτο κατάλληλος, ζητεῖ ὅμως πάντοτε ἀποστολὴν ἀντιπροσωπείας, διότι ἡ πραγματικὴ προετοιμασία τῆς Συνόδου θὰ ἐγίνετο καὶ διὰ τῆς τακτικῆς ἐπαφῆς μετὰ τινων ἀπεσταλμένων ὁρθοδόξων ἐπισκόπων, οἱ ὁποῖοι θὰ ἐνίσχυνον τοὺς διωκομένους Ὁρθοδόξους. Ὁ Μ. Βασίλειος ἔζη μὲ τὸ ὄραμα τῆς μελλούσης Συνόδου, ἡ ὁποία ὅμως δὲν ἠδύνατο νὰ συγκληθῇ τὸ 378, τὸ τελευταῖον ἔτος τῆς ζωῆς του, κατὰ τὸ ὁποῖον ὅμως ἐξέλιπε καὶ ὁ ἀρειανὸς Οὐάλης. Ἡ θέσις τῆς Ὁρθοδοξίας θὰ ἐβεβητο εὐθὺς ἀμέσως, διὰ τοῦ διορισμοῦ τοῦ Θεοδοσίου τοῦ Α' τοῦ Μεγάλου, ὑπὸ τοῦ συνάρχοντος τῆς Δύσεως Γρατιανοῦ, ὁ ὁποῖος μὲ τὴν πρᾶξιν ταύτην ἔδιδεν εἰς τὴν Ὁρθοδοξίαν τῆς Ἀνατολῆς νέαν δύναμιν, τὸν ὁρθόδοξον αὐτοκράτορα Θεοδοσίον τὸν Α', ὁ ὁποῖος ἔλαβε τὴν πρωτοβουλίαν τῆς συγκλήσεως τῆς Γενικῆς Συνόδου τῆς Οἰκουμενικῆς Αὐτοκρατορίας τῆς Ἀνατολῆς. Εἰς αὐτὴν εὐτυχῶς ἠδύνατο νὰ στηριχθῇ εἰς τὴν πλειάδα τῶν συνεργατῶν τοῦ ἀποβιώσαντος Βασιλείου, Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, Γρηγορίου τοῦ Νύσσης καὶ πρὸ παντὸς τοῦ Μελετίου Ἀντιοχείας, ὁ ὁποῖος μὲ τὴν Σύνοδον τῆς Ἀντιοχείας τοῦ 379 ἀπεδεικνύετο ἀντάξιος διάδοχος εἰς τὴν Οἰκουμενικὴν Ἐκκλησιαστικὴν πολιτικὴν τοῦ Μ. Βασιλείου καὶ ἡγήτωρ 153 ἐπισκόπων τῆς Ἀνατολῆς. Εἰς τούτους προστίθενται ὁ Ἀχόλιος Θεσσαλονίκης καὶ ὁ Ἀμφιλόχιος Ἰκονίου.

Μακαριώτατε, Σεβασμιώτατοι,

Ἑορτάζομεν κατὰ τὸ παρὸν ἔτος τὴν 1600ὴν ἀμφιετηρίδα ἀπὸ τοῦ θα-

27. Πρβλ. Γ. Κονιδάρη, *Γενικὴ Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, σελ. 302.

νάτου τοῦ Μ. Βασιλείου, ἀνδρὸς μὲ παγκόσμιον καὶ αἰώνιον κύρος ὄχι μόνον διὰ τὴν Ἐκκλησίαν ἀλλὰ καὶ διὰ τὸν πολιτισμὸν. Ἐξήσε μίαν κρίσιμον ἐποχὴν, ὅταν τὸ νεοπαγὲς Βυζάντιον εὐρίσκετο εἰς ἀγῶνα τῶν δύο μετώπων (Περσῶν καὶ Γότθων) μαχόμενον διὰ τὴν στερέωσιν τῆς νέας χριστιανικῆς αὐτοκρατορίας, ἣ ὁποία ἔζησε χίλια χρόνια. Ὁ Μ. Βασίλειος ἄφησεν ἀνεξίτηλον τὴν σφραγίδα του εἰς τὴν ἐποχὴν του, διότι εἶναι ὁ Μέγας τῆς Οἰκουμενικῆς Ἐκκλησιαστικῆς Πολιτικῆς νέος μετὰ τὸν Παῦλον ἱεροφάντης.

α) Οὐδεμία ὑπάρχει ἀμφιβολία, ὅτι μὲ τὸν θάνατον τοῦ Οὐάλεντος, τοῦ ἐχθροῦ τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας, κατὰ τὸ 378, μαχομένου κατὰ τῶν Γότθων, ἐπῆρχετο ἀλλαγὴ οὐσιώδης εἰς τὴν πολιτικὴν τοῦ ἀρειανίζοντος κράτους, τὰ μέτρα τοῦ ὁποίου ἐδοκίμαζον σκληρῶς, ἔνεκα τῶν διωγμῶν, τὴν Καθολικὴν Ἐκκλησίαν καὶ τὴν Ὁρθοδοξίαν. Τὸ δυστύχημα τοῦ θανάτου τοῦ Μ. Βασιλείου (378) ἀντεσταθμίζετο ἀπὸ τὸ γεγονός, ὅτι ἄφησε πλειάδα ἰδικῶν του μεγάλων Θεολόγων καὶ δὴ καὶ διαπρεπῶν, ἐν οἷς ὁ Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνὸς καὶ ὁ Γρηγόριος ὁ Νύσσης, ὁ ἀδελφός του, μῦσαι τῆς κλασσικῆς παιδείας. Ἀλλ’ ἄφησε καὶ κληρονομίαν συνεχίσεως τῆς πολιτικῆς του τὸν σπουδαῖον Μελέτιον. Ἡ ἐπιτυχὴς δρᾶσις τοῦ Μ. Βασιλείου καὶ τῶν ἄλλων Καππαδοκῶν εἶχεν ἤδη προετοιμάσει τὸν θρίαμβον τῆς Οἰκουμενικῆς τοῦ Ἐκκλησιαστικῆς Πολιτικῆς, ἀποσκοπούσης εἰς τὴν στερέωσιν καὶ συμπλήρωσιν τῆς Πίστεως τῆς Νικαίας. Δὲν ἔζησε διὰ νὰ ἴδῃ τοὺς καρποὺς τῶν κόπων του. Ὁ μέγας καρπὸς ὑπῆρξεν ἡ Β’ Οἰκουμενικὴ Σύνοδος καὶ ἡ ἀνανέωσις τῆς Θεολογίας. Ὑπῆρξεν εὐτύχημα, ὅτι τὸ οἰκουμενικὸν βλέμμα καὶ ἡ διάθεσις τοῦ Μ. Βασιλείου εἶχον ἄριστον συνεχιστὴν τὸν διαπρεπεῖ Μελέτιον καὶ τὸν νέον παράγοντα, ὅστις εἰσῆρχετο εἰς τὴν Ἱστορίαν, τὸν Θεοδόσιον τὸν Α’, τὸν νέον μονάρχην, ὁ ὁποῖος ἠδύνατο νὰ στηριχθῇ εἰς τὴν πλειάδα τῶν Θεολόγων συνεργατῶν καὶ μαθητῶν τοῦ προῶτως ἐκλιπόντος Μ. Βασιλείου.

β) Οὐδεμία ὑπάρχει ὡσαύτως ἀμφιβολία, ὅτι τὸ ἔτος 379 ἦτο ἀποφασιστικὸν διὰ τὴν τύχην τῆς αὐτοκρατορίας καὶ τὴν πολύτιμον δι’ αὐτὴν ἐνότητά τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας, διότι ὁ Μ. Θεοδόσιος ὁρθόδοξος ὑπαδὸς τῆς Νικαίας ἠδύνατο νὰ στηριχθῇ εἰς τὸν Μελέτιον, διάδοχον τοῦ Μ. Βασιλείου εἰς τὴν Οἰκουμενικὴν Ἐκκλησιαστικὴν Πολιτικὴν, τὴν ὁποίαν παρέδωσαν εἰς τὸν μετ’ ὀλίγον ἐνισχυόμενον θρόνον τῆς βασιλευσύσης. Ὁ Μελέτιος εἶχεν ἀποδείξει εἰς τὴν Σύνοδον τῆς Ἀντιοχείας, ὅτι ἡγεῖτο 150 ὁρθόδοξων ἐπισκόπων, ὥστε ὁ Μ. Θεοδόσιος νὰ δύναται μετ’ ὀλίγον μὲ τὰ δύο Διατάγματα τοῦ 380 καὶ 381 νὰ καταστήσῃ ἐπίσημον θρησκείαν τοῦ Κράτους ἐκείνην τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας καὶ νὰ δώσῃ τελικῶς τὸ πνευματικὸν καὶ ἠθικὸν βάθρον ἐνότητος τῆς μεγάλης αὐτοκρατορίας. Τοιουτοτρόπως τὸ ἔργον τοῦ Μ. Κωνσταντίνου ὁλοκληροῦται. Ταῦτα κατέστησαν δυνατά, διότι ὁ Μ. Βασίλειος, μετὰ τῶν συνεργατῶν του, εἶχε προπαρασκευάσει θεολογικῶς τὸ

ἔδαφος καὶ εἶχε συνεγείρει τὰς ψυχὰς τῶν ὀρθοδόξων ἐπισκόπων, ὥστε τὰ πνεύματα εἰς τὴν Ἀνατολὴν καὶ τὴν Δύσιν νὰ χωρήσουν εἰς τὸ Οἰκουμενικὸν ἔργον διὰ τῆς συγκλήσεως Γενικῆς Συνόδου, τοῦ κατ' ἐξοχὴν Οἰκουμενικοῦ Ἀνατολικοῦ Ρωμαϊκοῦ Κράτους, μὲ τὴν σύμπραξιν τῆς Δύσεως. Τὰ ταξίδια, αἱ ἐπιστολαὶ καὶ αἱ ἄλλαι δραστηριότητες τοῦ Βασιλείου εἶχον προετοιμάσει τὸ ἔργον, τὸ ὁποῖον ἐκεῖνος ὠραματίσθη, ἀλλὰ δὲν ἔζησε διὰ νὰ ἴδῃ τὸν θρίαμβον τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Πολιτικῆς του εἰς τὴν Β' Οἰκουμενικὴν Σύνοδον.

γ) Οὐδεμία ὑπάρχει ἐπίσης ἀμφιβολία ὅτι αἱ ἐπιστολαὶ τοῦ Μ. Βασιλείου ὅσον καὶ ἂν εἶναι πολλαὶ καὶ ἀποτελοῦν δεῖγμα ἐξαίρετον τῆς πολυδιαστάτου προσωπικότητος καὶ τῆς τοπικῆς καὶ τῆς Οἰκουμενικῆς Ἐκκλησιαστικῆς του Πολιτικῆς, δὲν παύουν ἀπὸ τοῦ ν' ἀποτελοῦν ἀποσπάσματα (fragments) μιᾶς πλουσιωτάτης πνευματικῆς καὶ ἡθικῆς ζωῆς, ἀφιερωμένης ὅχι μόνον εἰς τὴν Καισάρειαν καὶ τὰ ζητήματα τῶν Ἐκκλησιῶν τῆς Ἀνατολῆς καὶ τὴν ποιμαντικὴν καθοδήγησιν «τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ», ἀλλὰ καὶ ἀποδείξεις τῆς μακρᾶς του μερίμνης ὑπὲρ πασῶν τῶν Ἐκκλησιῶν τοῦ Χριστοῦ²⁸. Τὸ μέγα πρόβλημα ἦτο ἡ ἐνότης τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ καὶ αὐτὸ ἀπῆτει σαφῆνειαν ἐπὶ τοῦ Τριαδικοῦ καὶ Χριστολογικοῦ Δόγματος, δυνατὴν διὰ τῆς τελειοποιήσεως καὶ συμπληρώσεως τοῦ Συμβόλου τῆς Νικαίας. Ὁ θανάσιμος κίνδυνος διὰ τὴν Ἐκκλησίαν καὶ διὰ τὴν Ὀρθοδοξίαν εἶχεν ἀνάγκην μέχρι τὸ 379 ἡγεσίας φωτεινῆς, θαρραλέας καὶ μὲ αὐτοθυσίαν. Ὁ Μ. Βασίλειος εἰς τὰ ἐλάχιστα ἐκεῖνα ἀποφασιστικὰ ἔτη (366 κυρίως ἕως 378) ἔδωκεν ὅ,τι ἡ Ἐκκλησία ἐχρειάζετο. Αἱ ἐπιστολαὶ του, δείγματα τῆς μεγαλειώδους Οἰκουμενικῆς του Ἐκκλησιαστικῆς Πολιτικῆς, ἐπιτρέπουν νὰ διατυπώσωμεν τὴν σκέψιν, ὅτι διὰ τοὺς συγχρόνους του «μείζων εἰς πείραν» ἤρχετο, διότι ὅσα ἐπραττεν ἦσαν πολὺ περισσότερα ἀπ' ὅσα μᾶς διασφύζουν τὰ γραπτὰ του κείμενα. Μέγα εἶναι τὸ γεγονός ὅτι οὐδεὶς ἐτόλμησε νὰ ἐπιβάλῃ ἐπ' αὐτοῦ τὴν χεῖρα, οὔτε καὶ ὁ Οὐάλης, ὅταν τὸν συνήντησε, καίτοι οἱ σύγχρονοι διωγμοὶ ἦσαν σκληροί, ὅπως μαρτυρεῖ ὁ Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνὸς (Λόγοι 25 καὶ 43) καὶ οἱ ἐκκλησιαστικοὶ ἱστορικοὶ τοῦ Ε' αἰῶνος, Θεοδώρητος ὁ Κύρου (4, 22, 24, 25), ὁ Σωζομενὸς (6,18-19) καὶ ὁ Σωκράτης (4,22). «Ὅ,τι ἐκκληρονόμησεν ἡ Καισάρεια διὰ τοῦ Βασιλείου εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ἦτο πολύτιμον, τουτέστι τὸ Οἰκουμενικὸν καὶ ὀρθόδοξον πνεῦμα, τοῦ ὁποῖου ἐγένετο φορεὺς ὁ δεῦτερος μέγας θρόνος τῆς Οἰκουμένης, ὁ θρόνος τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἡ Ἀλεξάνδρεια, καὶ ἕνεκα τῆς πολιτικῆς τοῦ Μ. Ἀθανασίου καὶ τοῦ διαδόχου του, ἦλθεν εἰς τὴν τρίτην θέσιν τῆς Οἰκουμένης, μὲ τελευταίαν μεγάλην ἀναλαμπὴν ἐκείνης τὸν διαπρεπῆ Κύριλλον (†444). Ὁ Βασίλειος εἶχεν ἱστορικὴν συνειδήσιν τῆς

28. Ἦδε κατὰλογον τῶν ἐπιστολῶν καθ' ὁμάδας εἰς Π. Χ ρ ή σ τ ο υ, Βασιλείου... ἔργα, τ. 1, σελ. 411-413, τ. 2, σελ. 420-423, τ. 3, σελ. 553-557.

ἀποστολῆς του καὶ τὴν εὐρύτητα σκέψεως, ὥστε νὰ παρασκευάσῃ τὸν θρίαμβον τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας, ὅπως ἐμφανίζεται εἰς τὸ Σύμβολον τῆς Β' Οἰκουμενικῆς Συνόδου, τὸ ὁποῖον δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς τὸ αἰώνιον δεῦγμα πληρότητος τῆς πίστεως καὶ τῆς ἐνότητος ἐν τῇ Ὁρθοδοξίᾳ τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας, τὸ ὁποῖον δὲν εἶχε πλέον ἀνάγκην συμπληρώσεως ἀλλ' ἐρμηνείας αὐθεντικῆς, συντελεσθείσης εἰς τὰς ἐπομένας πέντε Οἰκουμενικὰς Συνόδους τῆς Μιᾶς Ἀγίας Καθολικῆς καὶ Ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ*

Ἐκδοσις ἔργων τοῦ Μ. Βασιλείου ὑπὸ τῆς Ἀποστολ. Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος (μετ' εἰσαγωγῆς Κ. Μπόνῃ ἐπὶ κριτικῶν ἐκδόσεων) εἰς τοὺς τόμους 51-57 τῆς Βιβλιοθήκης Ἑλλήνων Πατέρων καὶ Ἐκκλησιαστικῶν Συγγραφέων, Ἀθῆναι 1957 ἐξῆς. Εἰς τὸν 55ον τόμον περιέχονται αἱ ἐπιστολαὶ τοῦ Μ. Βασιλείου κατὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ Yves Courtonne, Saint Basile Lettres, Vol. 1-3, Paris 1957, 1961 καὶ 1966. Πρβλ. καὶ νεωτέραν ἔκδοσιν μετὰ νεοελληνικῆς μεταφράσεως εἰς τὴν σειρὰν «Ἑλληνες Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας» (Πατερικαὶ ἐκδόσεις «Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς»), ὑπὸ τὸ τίτλον Βασιλείου Καισαρείας τοῦ Μεγάλου Ἀπαντα τὰ ἔργα, τ. 1-3, Θεσσαλονίκη 1972-1973. Τὴν ἐπιμέλειαν τῆς ἐκδόσεως εἶχεν ὁ καθηγητὴς Π. Κ. Χρήστου.

Ἀ μ ά ν τ ο υ Κ., Ἱστορία τοῦ βυζαντινοῦ κράτους, τ. 1, Ἀθῆναι 1963².

Bardenhewer O., Geschichte der altkirchlichen Literatur, I-V, Freiburg 1913-1932.

Beck H.-G., Das byzantinische Jahrtausend, München 1978 καὶ Βιβλ. Κριτ. in Bel. J. J. 3 II, 1789.

Campenhause von H. Fr., Die griechische Kirchenväter, Stuttgart 1956².

Χρήστου Π., Θεολογικὰ μελετήματα, τ. 2, Θεσσαλονίκη 1975.

Χρήστου Π., Ὁ Μέγας Βασίλειος. Βίος καὶ πολιτεία, συγγράμματα, θεολογικὴ σκέψις, Θεσσαλονίκη 1978.

Γ. Κονιδάρη, Ἡ διαμόρφωσις τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ Ε' αἰῶνος καὶ οἱ τρεῖς Ἱεράρχαι, Ἐν Ἀθήναις 1955.

Τοῦ αὐτοῦ, Γενικὴ Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, Ἐν Ἀθήναις 1957².

Τοῦ αὐτοῦ, Ὁ Μέγας Βασίλειος πρότυπον Οἰκουμενικοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ ἡγέτου, Ἐν Ἀθήναις 1970².

Τοῦ αὐτοῦ, Zur Frage nach dem Schicksal der Beschlüsse von Chalkedon bis zum 6. ökumenischen Konzil, τεύχη 2, Athen 1971, 1973.

J. Meyendorff, Le Christ dans la théologie byzantine, Bibliothèque Oecuménique 1/2, 1969.

Ostrogorsky G., Geschichte des byzantinischen Staates, München 1963³.

* Κατ' ἐπιλογὴν.

- Παπαδοπούλου Χρυσ., Τὸ Σύμβολον τῆς Β' Οἰκουμενικῆς Συνόδου. Ἱστορικὴ καὶ κριτικὴ μελέτη, Ἐν Ἀθήναις 1924.
- Παπαδοπούλου Στ., Πατρολογία, τ. 1, Ἀθήνα 1977.
- Schneemelcher W., Meletius I. von Antiochien, ἐν Die Religion in Geschichte und Gegenwart 4 (1960) 845.
- Тоῦ αὐτοῦ, Kirche und Staat im 4. Jahrhundert, Bonn 1970.
- Vischer L., Basilius der Grosse. Untersuchungen zu einem Kirchenvater des vierten Jahrhunderts, Basel 1953.
- B. Altaner - A. Stuiber, Patrologie, Freiburg i.B., 1978¹², σσ. 290-298.
- K. G. Bonis, Basilios von Caesarea und die Organisation der christlichen Kirche im Vierten Jahrhundert, «Θεολογία» NB', 1981, 7 ἐξ., 209 ἐξ., 417 ἐξ. καὶ 625 ἐξ.
- Χρυσόστ. Σ. Κωνσταντινίδου, Μητροπ. Μύρων, Αἱ ἱστορικο-δογματικαὶ προϋποθέσεις τῆς οἰκουμενικότητος τῆς ἀγίας Β' Οἰκουμενικῆς Συνόδου, «Θεολογία» NB', 1981, 682-724.

ΕΚ ΤΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ ΤΗΣ ΑΠΟΣΤΟΛΙΚΗΣ ΔΙΑΚΟΝΙΑΣ

Υπεύθυνος Τυπογραφείου: Ἰωάννης Μιχαήλ, Ἀναστασάκη 3, Ζωγράφου

